

СССР

Л-18

кар. 606-0

ХР

ЛАЙПАНЛАНЫ ХАМИД

ДЖУЛДУЗЧУКЪ

ЛАЙПАНЛАНЫ ХАМИД

ДЖУЛДУЗЧУКЪ

ХАПАРДА

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1965

с (кар)

Л-18

кар. 606 - 1

Белгили къарачай историк Лайпанланы Оразны джашы Хамит 1908 джыл Тёбен Тебердиде туугъанды.

Къралыбызны ВУЗ-ларында Хамит историяны преподаватели болуб 23 джыл ишлейди. 1932 джылдан бери КПСС-ни члениди. Бусагъатда ол Москвада бир институтда преподавателди.

Лайпан улуну бу биринчи китабыды.

Издательство.

Иркни нёзю

Джай тауда бир кюн Томпур колхоз кьойну чат башына чыгъарды. Сарыджилик шпан кьойла мушулдаб джумушакъ, кёк джумаоругъа джабышдыла. Томпур кьойлары бла сёлеше келиб: „Шо быллай отлауда айланыб джюню кёб бермей мени мыдах этсегиз, сизде не намыс, не сый болур!“—деди.

Минги-Тауну башында джангы къар боран-гылан эте тургъанын эслеб, Томпур: „Эй, кюн аманнга айланыргъа тебреген кёреме“,—деди. Экиндиге тёбенни сууукъ урду. Къара тубанла бири бирин теблей, булгъана-чулгъана, джетдиле. Кёб да турмай ёзенлени,

чатланы къалын джер тубан кючледи. Томпур къойланы бир джерге джопну этиб: „Джаллы чабар да“,—деб юслерине ёре турду.

Тубан кючлю тутхандан сюрюуюню аллын кёралмай кыйналды. Ашхам да бола, тынч, рахат сюрюуюню стауатха тюшюрдю.

Томпурну къатыны, баласындан туугъанны да кёлундан тутуб, аны аллына чыккъды. Джашчыкъ „атдя“ деб, чабыб барыб, Томпурну бутларына чырмалды. Къатын да джетиб къайгъылы сорду:

— Не эте айланаса, былай басыб, кърмаб къойгъан тубан да ким кёргенди!

— Тейри, быллай къалын тубаннга мен да кёбден бери тюбемегенме!

— Мен санга сейирсинеме!

— Неге?

— Бу кюн аманда кечге кълмай, былай заманында кълалай келе билдинг? Томпур, ышара, чёгелеб джашчыгъын ийнакълады.

— Чокъракъчыгъым, манга тансыкъ болуб келе болурса? Не? Аферим, санга, аферим,—деб кълучакълады.—Бу сабий бир акъыллы затды, былай кълатыма келгенлей, дунияны соруб: „Бу неди, ол неди?“—деб, кълдалыб кълалады. Хар неге да былай мунуча тырмашхан бала кёрмегенме!

— О, сен аны къой да бери кълара, тоба, санга кёлум бла сорама! Сагъатха къларагъанча, былай заманында кълалай келе билесе?

— Нек болмайды сагъатым, тейри, сау дуняда менден аламат сагъаты болгъан болмаз!

— О кет ары, къартлыгъынгда ётюрюк сёлеширге уялмаймыса?

— Алдамайма, ант этеме!

— Асто! Энди анга къара, дагъыда ант этеме дейди! Сен сентей-ментей бола башлагъан кёреме!

Джашчыкъ амманы тюбюнден ёрге къараб:

— Ання, сентей деген ким болгъанды?—деди.

— Къайдам, къалам, ким биледи, ол алай сёзде айтылады.

„Къой, ол аны билмейди, бери айлан, сентейни хапары ма былайды: бешде бешикде, онда оюнда, джыйырмада джыйында, къыркъда къыйында, тохсанда тонкъайыр. Эшитемисе? Сен бусагъатда бешикден чыгъыб оннга тюгел кирелмей тураса! Бу бурун халкъда джюрюген сёздю.

— Атдя, сагъатым барды дейсе да, къайда, не?—деб джашчыкъ джумушакъ къолчуклары бла Томпурну зыбыр бууунундан тутуб сагъат изледи.

— Къуджурса сен, болду энди, къозума бу сабийни да!

— Къозумайма, оллахий, сагъатым барды дейме да! Аламат сагъатым барды, аламат! Мен аны кюн сайын къуруб да къыйналмайма. Ма алай, ол ишленген кюнюнде къурулгъаны бла, тохдамай, бюгюн да чык-чык эте айланады.

Къатын кюлдю.

— Къайда сагъат? Чыгъар бери, неге джашырыб тураса да сора?

— Майна, ол акъ иркни кёре болурсуз? Мени сагъатым ма андады, кече-кюн да мен ол сагъатха къараб джоруюме!

— Мен биягъында накъырда этиб айтдым. Сен а керти да сентей болгъан кёреме!

Джашчыкъ Томпурну билегине салымакъ болуб тиледи:

— Аtdя, шо, ол сагъатны бир кёргюз! Къаллай сагъатды?

Не?

Къатын чарлады:

— Телинге сёлеше, керексизге бу сабийни да къозгъадынг!

Джашчыкъ къадалды, къоймады.

Томпур къолун узатыб: „Кютю-кютю-кютю“,—деб акъ иркни кесине чакъырды. Чилле джюнюлю мазанлы ирк, томала-томала, „ме-ме-ме“ деб, джортуб дже-тиб, аны къол аязына джумушакъ бурнун тиреб, джа-лаб башлады. Джашчыкъ иркни бойнунда къалын джюнюн къазыб сагъат изледи. Алай а бир зат да табмады. „Къайда сагъат?—деб сынсыды. „Ма, мени сагъатым“,—деб джашчыкъгъа иркни догъра кёзюн кёргюздю. Майна, иги къарачы! Кёзню гинджисин кёре болурса? Ол бусагъатда уллу болуб, кёзню джартысын кючлегенди. Тамбла къарасанг, ол андан башха тюрлю боллукъду, эртденбла кёзню гинджиси ма былай гитчечик болады! Кюндюз сынаб турсанг, кёзню гинджиси

кеч бола барса, уллудан уллу бола барыр. Тубан
къаты басханлыкъгъа, мен не аз да инджилмейме, къой-
ланы кёзлери манга сагъатлыкъ этедиле. Аджашырма
деб къоркъгъаным балса да, эркечни аллыма сюрсем,
болду. Ол мени былай тюз стауатха элтиб къояды.

1963 дж.

Тепсеген кьоллукъ

Эски кьанджалбаш юнню терезесинден амма орам-да тоб ойнай тургъан сабийлеге таууш этди:

— О джашчыкъ, Ноннаш! Мен Тохдарлагъа барама, кел мени бла!

— Огъай, бар кесинг, мен бир кесек ойнайым!

— Къоркъарыкъмыса?

— Хо бирда, нек къоркъама, сора?—деб джашчыкъ таукел джууаб этди, алай болса да ичинден: „Къарангыда кесим джангыз къалай къаллыкъма“,—деди.

— Болсун, балам, сора, болсун, мен, кѣб да мычы-

май къайтырма,—деб амма тири-тири атлаб, этеклери да бутларына чырмала кетди.

Кёз байланганлай, кёк кюкюреб, джангур себеледи. Джашчыкъла юлерине къачдыла. Ноннаш да къарангы коридор бла илгиздик бола барыб уллу юйге кириб шыбыла чыракъны джандырды. Кухняда шкафны къармай кетиб, акъ ётмек да, варениеде да табды. Уллу юйде стол джанында чёгюб, тюзде къалгъанча, джутланыб ашаб башлады. Олсагъат бачхагъа айланган терезе др-др деб былай бир къуджур тюрю къагъылды. Ноннаш илгениб, джаякъ таууш этдиргенин да кёюб, кёзлерин джандырыб терезеге къатды. Алай а шыбыла чыракъны кёлекгесинден сора терезеде бир зат да кёрмеди. „Джел этдире болурму экен?“—деб джашчыкъ барыб терезеге шонтукъ бурунчугъун тиреб, сынаб къарады. Алма терекни артында аякъ джолну къаралдысындан башха джукъ да эслемеди. Ноннаш къайтыб орнуна олтургъанлай, биягъы терезе др-др деб къагъылды. Терезени ким эсе да къакъгъанна ишексиз болуб, джашчыкъны санлары джызылдаб, джюреги, эмизик улакъча, секирди, мияласы лююлдеб биягъы терезе дагъыда др-др деб андан да бек къагъылды. Ноннаш секириб туруб, мыллыгын эшикге атды. Къарангы коридорда абыныб джыгъылды. Къычырыкъ эте думп болуб чартлаб арбазгъа чыкъгъанлай, аммагъа тубеди. Амма джашчыкъны кесине кыса, къайгъылы сорду:

— Оу, мен джарлы, не хата болду санга? Кимден къачаса? Джашчыкъ джыламсыраб, солууу бёлюне,

хапар айтды:—Ма ол бачхагъа айланган терезе... юч кере къагъылды... анда бир зат барды... неме...

— Алай деген неди?

— Ма былай др-др деб мияла да къалтыраб, терезе талай кере къагъылды. Терезеден къарадым. Кимсе деб да сордум, киши да джууаб этмеди. Амма барыб кенгден къарангы бачхагъа къарады, алай а бир зат да кёрмеди. Къоркъа-къоркъа, экиси да юйге кирдиле. Амма киритин этгени кёлуне джетмей, эшик артына да бир уллу темнр таякъны да тиреди... бир-бирлерине къысылыб, экиси да стол къатына чёгюб терезеге къысха-къысха къарадыла.

Амма тынгылаб туруб, кёл эте, айтды:

— Джашчыкъ, бош хапар айтдынг кёреме! Къулагъынга келген болурму эди, хариб? Къоркъма, балам, бизни юйде алмасты джашамайды, бизни алмастыбыз джокъду. Бу элде алмастысы болгъан джангыз Хорасанды, ол болмаса, алмастысы болгъан адам джокъду. Амма сёзюн бошагъынчы биягъы терезе др-др деб кючлю-кючлю къагъылды. Илгениб, джашчыкъ амманы билегине джабышды, ол да сескеклениб орнундан къобду.

— Кимсе, не керекди?—деб амма кёзлерин джандырыб къарт джюреги тыпырдай таууш этди. Кёк да джашнаб ачы-ачы кюкюреди... Джангур да къаты болду. Ала алай дыгалас эте тургъанлай, эшик къагъылды. Бутлары къыйыла, амма барыб:

— Кимсе, не керекди?—деб сорду.

Амма джашын, келинин ауазларындан таныб, эрлай эшик ачды. Джашчыкъны былай къараб кѣргенлей, анасы анга къадалды:

— Оу, Ноннаш, бетинг-къутунг былай аман некди? Асто. Мынга къара? Былай нек агъаргъанса? Ауругъанынгмы барды? Амма ашыгъыб хапар айтды; джашчыкъ да ол айтханны бегите, анга сѣз къошду:

— Анам, бизни бачхада алмасты барды, терезени къакъгъан ол болур, не?

— Не алмасты хапар айтаса, ха? Ол бош хапарды, бош, ѣтюрюк хапарды! Дунияда алмасты джокъду, аны ѣтюрюкчюле чыгъаргъандыла...

— Нек болмайды? Аммагъа сорчу, джокъ эсе? Ол суйсе, адам, суйсе да, джаныуар сыфатха киреди дейди...

— Алмасты-малбасты деб сен джашчыкъны джюрегин къоркъуулу этиб тура кѣреме,—деб джашчыкъны атасы да, анасы да аммагъа кѣлкъалды болдула.

Ноннашны атасы коридорда бир узун бачхычны да алыб, терезеге къараргъа эшикге кетди. Кѣб да турмай, ызына къайтыб келди.— „Тутдум, ма алмасты“,—деб бир къоллукъну столгъа быргъады. Къоллукъ столда ѣрге-ѣрге чынгады, башы туюбу болду, томалды, тебседи, джангызгъа барды...

Амма кычырыкъ-хахай этди:

— Оу, мен джарлы, бери нек келтирдинг? Ары ат, ары, эшикге... дейме да, бисмилля, аллах, сен бирсе..!

Ноннаш да анасы таба секирди: Ноннашны атасы ёргезнишге секире тургъан кьоллукъну алыб „Ма, алмасты“, — деб чыгъарыб бир битдирни кымыжа къанатындан тутуб созду. Бары да сейир болдула. Джашчыкъны да алмасты хапар ётюрюк болгъанына джюреги джапырылды...

Ноннашны атасы аммагъа джумушакъ тилде акъыл берирге кюрешди.

— Апам, тилейме, мындан ары бу алмасты-малбасты хапарланы джюрютме, ала бла сабийни джюрегин бузма! Билесе, сабий джюрек гокка хансчады, назикди...

Джулдузчукъ

Назлы деген тау элде Калинин атлы колхозну джылкычысы Таукъан юйдегили болгъанлы он джыл кетди. Ол бир улан тууса эди деб кѣб сакълады. Алай а, къаратон болуб, юйюне къууанч кирмеди. Элде Таукъанны аты къаратон болуб, тюз аты унутулду. Алтында ол бу затха кѣлкъалды бола да турду, артда уа чам атына юренди.

Сабийи болмагъанына Таукъан бек джарсыб джашады. Ол бир бѣлек джыл мындан алда къатынын къояма деб да айланды. Джууукъ, тенг ол оноуну унамагъанында, Таукъан да къатын къойгъан къайгыны къойду. Алай болса да Таукъан бла къатыныны

аралары джумушамады. Къаратон болгъанына къатынын терслеб, Таукъанны андан джюреги суууду. Къаратон болгъанларына Таукъан да, къатыны да халкъдан да ыйлыкъдыла. Сабий туумагъаны ючюн, адамланы кёбюсю къатынны терслеб сёлешди. Ол огъай эсенг, Таукъанны табхан анасы да: „Келин къаратон болду да, баламы насыбсыз этди“, — деб къатынлагъа тарыгъыб сёлешди. Бу ишге къатын кеси да эзилиб, джюреги туюлюб, эрине бир кесек джалынчакъ джашады.

Джылкычы Таукъанны бюгюн а уллу къууанчы барды. Сарашдан къобуб, аягъы басханны кёзю танымай, элде чабыб айланады. Ол къууанч тыбырлы болуб, кёзю-башы джарыб, кереклиге керексизге да ышарады. Таукъанны джылы къыркъдан озгъанды, ол кесини юй джашауунда кёб тюрлю къууанч да кёргенди. Алай болса да, бюгюнча уллу къууанчха ол джаратылгъанлы да тюбемегенди. Бюгюн анга улан туугъанды. Ол ёбгелеб Харун бла сёлешмей тургъанлы бир ай бола эди. Бюгюн а Харуннга орамда тюбөб, джарыкъ сёлешиб, накъырда этиб айырылды. Къатынла „не тууар“ деб таш салсала, бир-бирде „къыз тууар“ деб чыгъа эди. Ол ётюрюк болуб, энди уа Таукъаннга улан тууду, бу ишге ол артыкъсыз да бек къууанды. Улан туугъанына къурманлыкъ этдиле, бир багъылгъан атауул иркни да кесдиле, юч кюнню уллу той-оюн барды.

Колхозну джылкычысы ырысхысын аямады, ашарыкны, ичерикни эркин салды. Ючюнчю кюн кенг арбазны бир джанында узун багъананы сюедице. Багъа-

наны тѣппесине багъалы саугъалары бла бир кампет бѣркню такъдыла, аны юсюне да бир акъ чилле джау-лукъну атдыла. Багъанагъа шорпабаш къалын сюртюл-ген бир узун джибни такъдыла. Джаулу джиб бла ёрлеб бѣркню алабыз деб джашла басыныб, эришиб, кѣб кюрешдиле, ёрлей барыб ычхыныб, томалыб тюш-генле да болдула.

Кече юйде джаш тѣлю тюрлю-тюрлю оюнланы ой-найдыла, артыкъ да бек кюлюб, харх этиб кюбюрчек оюнну, къобуз да согъа, джюзюк оюнну ойнайдыла.

„Арабий, джашчыкъгъа кѣ ат атайыкъ?“ — деб талай кюнню сагъыш этиб, дуняда болгъан ариу атланы излеб кюрешдиле. Таукъан кеси да бир таныш устаз-гъа барыб да айланды. Таукъанны кичи къарнашы тюрлю-тюрлю атланы тизиб кюрешди. Алай болса да аны анасы айтхандан киши да чыгъалмады.

Бир кюн ингирде Таукъанны анасы игиликге туу-гъан джашчыгъым деб, бешикде сабийни эркелете тургъанлай, аны гитче джашы юйге кирди.

— Анам, — деди ол, — талай кюнню ат излеб кюреш-дигиз, энди бу джашчыкъгъа бир ат табылмаймы къалды?

— Джюз ат да табдыла, алай а, не келсин, былай джюрегиме джарашхан бир ат табылмайды.

— Да сен джашчыкъгъа „Игиликге туугъан джа-шым“, — дейсе да Джантуугъан деб къоярмы эдик? Не?

— Джер къабайым, бир иги ат табыб къойдукъ дейме! Бары да сюздюле эм артында сабийге Джан-туугъан атадыла.

Тёрт-беш айдан добар джашчыкъ аякъларын тыпырдатыб кюле-ышара башлады. Кече сабий тынчлыкъ-сыз болса, Таукъан туруб аны кереклисине къарайды, бешикден анасына береди. Эртден сайын джашчыкъны къолуна алыб бир ийнакъламай ишге да кетмейди. „Ой, дюдю, ой, дюдю“,—деб джашчыкъны ёрге-энишге атыб ойнаркъа ёчдю, аны джылагъан тауушун эшитсе, ашыгъыб чабады. Эсличик болгъанында, джашчыкъ къолчукълары бла атасыны чач тюклерин тартаркъа юрэнди, атасы анга да къууанады.

Алай бла талай джыл кетди. Джашчыкъ онунчу джылына 3-чю классны махтаулу бошады.

Джангыз бала болса да джаш эрке юренмеди. Къолу сууукъ суугъа тийгенлей, бурнуна кесекле джабышхан балагъа ушамады. Джашчыкъ хар не ишге да тырмашыргъа кюрешди. Хар джыл сайын окъууун бошагъанлай, тау джайлыкъгъа атасы бла джылкъыгъа чыгъады. Ол атны бек сюеди. Джаны-тини да атдады, атха минерге табса, башха зат керек тюлдю. Джантуугъанны бет сыфаты атасына былай союб къаблагъанча ушайды.

Къалын къара къашлары, тум къара кёзлери, тюз бурунчугъу, къош тишлери. Ол огъай эсенг аны былай чайкъалыб джюрюгени да атасына ушайды.

Джантуугъан батырлыгъын кёргюзте башлагъанды. Къошда къарангы кече атны талагъа элтиб кишенлеб къайтады, ат юсюнде джюрюрге да атасындан юренигенди. Ат къулакъларын джумуб чочургъа ышан эте тургъанлай, Джантуугъан чибинча секириб миниб,

къадалыб, джортдуруб кетиучюдю. Ол атасындан атны халына уста болгъанды, атны аурууларындан да хапары барды. Чабар атны ёшюнюнден, саурусундан таныргъа кюрешеди. Атасы юретгенча, аман тиши болгъан атны былай къараб туюнюю чюйре айланнганындан танийды. Ол сабийча, керексиз камсыклыкъ этмейди. Къарт кишича, кесин хар неге да джарашдыра биледи. „Атам, былай этмейик?“ —деб, джашчыкъ оноу этгени болса, атасы къууаныб: „Айхай, алай болсун, балам“, —деучюдю.

Бир джыл июль айда Таукъан колхоз джылкыны биягъынлай тау джайлыкъгъа чыгъарды, чатны аягъында талада стауат салды. Тайлы байталланы айырыб энчи сюрюу этдиле, Джантуугъан кюндюз алагъа къараучу болду.

Бир-эки ыйыкъдан кюн бузулду, сюрюуге, сюрюучюге да къыйын болду. Таукъан кесекледен ауруб орунга тюшдю, маллагъа джашчыкъ кеси къарады. Алтынчы кюн эртденбла къара тубанла джел къатыш, чулгъана-булгъана джетдиле.

Къая ранланы зангырдатыб кёк кюкюреди, шыбыла дуняны джарытыб ачы-ачы чартлады, кириш къаяла гюрюлдедиле. Бир кесекден боран-гылан этиб, дуняны къаралтыб бир уллу буз джетди. Сабий джумдурукълача уллу къаты бузла атланы къамчиледиле. Джантуугъан къарт алаша бла чабыб, тайлы байталланы бир джерге джыйды. Джылкы буздан джыйырылыб джоппу болду. Джел буз къатыш кючлюден кючлю болду.

кар. 660

Джылкы ол тик кюнбетде абына-сюроне, бир кая ранны башындан энишге айланды. Джантуугъан джамчы кванаты бла юркютюб тала таба бурургъа кюрешди. Бузлу джел кючлюден кючлю болду. Кёк ачы чартлаб, элия узакъ болмай бир къара каяны джитисин да сермеди. Тик бетледен, чатладан шоркъулдаб буз къатыш ырхы суула акъдыла. Буз башха болмай, челекден къуюлгъанча къуюлду. Атланы кёзлерине-башларына къаты бузла „таркъ-таркъ“ деб тийиб чартладыла. Быллай кюн жылкы каядан къуюлуб, кырылыб къалыучуду. Атла, абына-сюроне, кёзлерин кысыб, къулакъларын джумуб, онглу онгсузну тюртюб барадыла. Джантуугъан жылкыны тала таба бурургъа кёб кюрешди, алай а буралмады. Чыпчык учхандан илгене айланган огъурсуз, эмилик атла джашдан не юрке, не кюркъа билмедиле. Джылкыны аллында башын да энишге тутуб, къара байтал эркечлик этиб барады.

“Ай анасыны, жылкы кырылыб къала кёреме“, — деб, джашчык бек кюркёду. Джылкы кая ранны башына джетди. Джантуугъан, алашасын квамчилеб, чартлаб жылкыны аллына тюшдю, алда баргъан байталны бойнуна башлыгын атыб кесине тартды, байтал квалтыраб тохдады. Ызындан юркюб келген атла басыныб, байталны артындан тюртдюле, мылы тикде байталны аякълары тайыб алашагъа ёшюн урду. Алаша да учду. Башлыкъ кванатла джашчыкны кёолундагы ычхындыла, Джантуугъан джюгенни тартыб, алашаны онг джанына бурду. Алаша саурусун джаргамгъа ти-

реб, кыйынлыкъ джетгенин билгенча, итча, чегелеб тохтады. Байтал учхалаб анга джетгенлей, джашчыкъ эки кюлу бла да башлыкъны кванатындан кесине тартды, байтал аякъ тиреб тохтады. Атланы туякъларындан ычхынган ташла ырхы суу къатыш къая рандан чауулгъа чынгадыла. Джаш байталны адеж тартыб къая ранны башы бла тала таба бурулду. Бир бирин тюрте, джунчуй келиб, джылкы да аны ызындан бурулду. Бир кесекден джылкы сау-эсен талагъа тюшюб наз чегетни ышыгына кысылды. Кёб да турмай джел да, буз да шош болдула, асыры кюуаннгандан джашны кёзлерине джыламукъ урду.

Джантуугъан кюшха келиб, ауруб тургъан атасына хапарын айтды. Къайгылы болуб тургъан киши иги хапаргъа кюуанды, ауругъанын да унутуб, туруб талай сагъатны аякъ юсюнде айланды. Эртденбла джаш, къарай келиб, джылкыда акътуякъ тору байталны кёрмеди. Аны уа тайчыгы да бар эди. Кёб изледи, алай а байталны табмады. Тюнене байталны къаядан кетгенин кёрмей къалгъанча болуб джашчыкъ, алашагъа миниб ол къая ран таба барды, изледи, алай а табмады. Излей барыб бир деппаны башындан энишге къарагъанында, узакъ болмай, тебен джаны гетлешде бир сейир ишни кёрдю: байтал джерде сойланыб джата, аны тайчыгы да тобукъланыб анасын эме, бир бёрю да кюуйругъун эки бут арасына кысыб, тайчыкыны тегерегине айлана тура. Тайчыкъ ауузчугъун эмчекден алыб сейирсиниб, боюнчугъун бёрю таба узатады. Бёрю сермерге ышанлаб тай таба тебинди, дагы-

да элгениб ызына чартлады. Джантуугъан, къолунда бёркюн булгъай кычырыкъ-хахай этиб, санлары джызылдай, чач тюклери ёрге туруб, байтал таба атылды. Бёрю аны кёрюб, джалан сыртны энишге секирди да, эрлай къалын чегетге ташайды. Джаш келиб къараса, байталны элия кюйдюрюб къара мукъут этиб тура. Джаш тайчыкны белибауу бла бойнундан тагыб, къошха келтириб тай орунга джыйды. Атасына хапар айтды. Экинчи кюн атасы да аякъ юсюне минди. Атасына болушуб, джаш кюрешиб, тай орунну бир кыйырын бёлюб, ёксюз тайгъа энчи орун ишледи. Айю чачны джыртыб келтириб, тайны тюбуне къалын тёшеди. Джашчыкъ тайны ашхы бакъды. Гоппан бла сют ичирирге юретди. Атасы юретгенча, гыбыдан, къотурдан сакълаб, хар ыйыкъ сайын дарманла бла джууундурду. Мангылайында къашхасына кёре Джулдузчукъ атады. Джулдузчукъ ёксюзлюкню сынамады. Бир-эки ыйыкъдан семириб, маркъачыкъ болуб, камсык улакъча, ойнаб башлады. Бир айдан тайчыкъ джашдан айырылмай, аны бла айланыб тебреди, къачха боз тайчыкъгъа джал къуйрукъ да иги чыкъды.

Тау башлагъа къар къакъгъанлай, Таукъан сарыджилик джылкыны ёзеннге тюшюрдю. Колхоз правлен уста атчы болгъаны ючюн, Таукъаннга аджирлеге къараргъа буюрду. Джантуугъан да аджир орунну бир мюйюшюнде джер бёлюб, Джулдузчукъну алайда такъды.

Джаз келди, тайчыкъ экиджашаргъа чыкъды, джаш аны джалын, къуйругъун да кыркъды.

Бир джолда колхоз председатель келе келиб тайны аджирле бла тургъанын кёрюб урушду. „Къотур тайгъа аджирлени ашларын неге къоратасыз?“—деб чамланды. Алай болса да Таукъанны тилеги бла Джулдузчукъ аджирле бла къалды.

Мартны бир джылы кюнюнде Джантуугъан бир туурагъан гырджын да алыб Джулдузчукъгъа келди. Келсе, тайчыкъ сойланыб тура. Джашчыкъны келгенин эслеб, башын акъырын кёлтюрюб анга къараб, дагъыда ызына сойланды, башын экинчи кере кёлтюремеди. Сакълаучу келиб мыдах айтды:

— Оллахий, атынг ауруй болур дейме, не эсе да ол бюгюн бек мыдахды.

Джашчыкъ ишни осал болгъанын кёрюб юйге, ата-сына, чабыб босагъадан:

— Атам, ой атам, Джулдузчукъ ёле турады!

— Алай деген неди?

— Башын да кёлтюралмай, сойланыб джатады! Ёлюб къалады, бир мадар эт, атам!—деб тиледи.

Таукъан къоба келиб ышара-ышара, орнуна олтурду. Джашчыкъ гузабагъа къалды:

— Хайда, кечигиб къалабыз, тур бери!

— Балам, бош чабыб айланаса! Джулдузчукъну саулугъу игиди, джазгъы кюннге тынгылаб тура болур.

— Огъай, огъай, ёле турады! Таукъан ат орунга барды. Иш ол айтханча эди... Джулдузчукъ ючлю аджирчик болду. Былай къарамы-сыфаты махдарча болмады, аны къысха башын, тюклю туякъларын ким да джаратмады. Бир къауумла уа: „Къой-къой, бу

кьошкзулакъ эшекбашны керексизге неге багъыб айланасыз“,—деб хыликге эте эдиле.

Алай болса да Джантуугъан аны ючюн Джулдузчукъгъа къарарын кьоймады. Заманында аш берди, джууундурду, сылады, сыйпады. Ол Джулдузчукъну чиллеча джумушакъ хамхотун уппа эте эди, аны бойнундан къаты къучакълаб адамгъа сѣлешгенча:

— Не кереклинг барды, айт, джаным?—деб сора эди. Алай бла атасы да болушуб, Джантуугъан Джулдузчукъну талай затха юретди. Ат чабыб баргъанлай, джерге джата эди, тобукъланыб баш ура эди. Аны Таукъан чакъырса, ол, эштмеген кибик этиб, алгъа атламай эди. Джантуугъан Джулдузчукъ деб кычыргъанлай, ол кишнеб, аны аллына джортуб келе эди.

Бир джолда Май байрамында чарсха чабарыкъ атлагъа къараргъа колхоз Таукъанны бойнуна салды. Илячинлеча, юч сайлама атны мартда огъуна, Таукъаны кьолуна бердиле. Колхозну председатели келиб:

— Таукъан, атны халын сенден иги билген джылкычыбыз джокъду. Сени кючюнгден ат чабханда мыдах болмагъан эдик. Энтда колхозну бетин чыгъар.

Таукъан атланы чабаргъа кѣлю бла хазырлады.

Бир кюн Джантуугъан Джулдузчукъну джарау эте элде айлана баргъанлай, аллына къарт Зеке чыкъды:

— Джашчыкъ, тейри, къарай билсенг, бу атчыкъ алай осал ат болмазгъа ушайды. Мен джаш заманымда, атны сыртына джамчымы атыб, кюнню исси сагъатында аяусуз чабдырыб, терлетиб, алай джарау этнучен эдим. Алай этсенг, хыбыл болмайды,—деди.

Джантуугъан атасыны джамчысын, къарт айтханча, Джулдузчукъну сыртына атыб, джайдакълай, элден чыкъды. Сау кюнню узун талада аяусуз чабырды. Талай кюнню алай этиб турду. Биринчи майны кюнню джууукълашды.

Областха совхозларындан, колхозларындан махдалгъан атла экинчи майда ипподромгъа джыйылдыла. Таукъан да джашы бла колхозну чабарыкъ атларын алайгъа алыб келди. Ат чабыу башланды.

Кёб да турмай, кёзюу юджыллыкъ атлагъа джетди. Чабарыкъ атла тизилдиле. Джантуугъан Джулдузчукъгъа миниб, чартлаб чыгыб алагъа къошулгъанлай, къонгурау къагъылды, атла чекден бирден секирдиле. Джантуугъан чабырлыкъ ат башха эди. Колхозну председатели аны Джулдузчукъгъа миниб чыкъгъанын кёргенинде, ачыуланды. Таукъаннга бек урушду. Ол уруша тургъунчу, атла тегерекге экинчи кере айландыла. Тёрт ат боюнларын созуб, теб-тенг барадыла. Къызыл кёлеги да джел эте, Джантуугъан да эм артда барады. Председатель джашны аллына чабыб:

— Чекден бери чыкъ!—деб да бир къычырды. Алай, джаш аны не айтханын эшитмеди. Атланы туякъларындан чартлагъан зыгырны къаба, Джантуугъан эм артда иги кесекни барады. Атла тегерекге ючюнчю кере чыкъдыла, эки ат алгъа айырылды, Джантуугъан аланы ызларындан къысха кирди. Адамла анга бек сейирсиндиле. Джантуугъаннга колхоздан келген адамла, школ тенглери бёрклерин булгъаб къычырдыла:

— Ай, хомух, ай, аман Джантуугъан!

Атла белгиден тёртюню кере ётюб кетдиле. Бир ат алгъа айырылды, аны ызындан да—Джулдузчукъ. Алгъа баргъан джаш атын аяусуз къамчиледи, алай а арыгъан ат аны ючюн бир атлам да къошмады. Бир кесекден Джантуугъан, Джулдузчукъгъа къамчини джетдирди. Кёб да турмай, Джулдузчукъну башы биринчи атны саурусуна джетди. Алда баргъан джаш ызына хыны къараб, атын кючлю къамчиледи.

— А, марджа, Джантуугъан!—А, марджа, джигит!— деген тауушла да чыкъдыла. Джулдузчукъ алда атны озуб белгиден биринчиге ётдю. Ипподромда дуня харс урду.

Таулу джашчыкъ Джантуугъан ёсдюрген Джулдузчукъ чарсда биринчи саугъаны алды. Колхозну председатели Умар улу Джантуугъанны къатына ышара келиб, аны имбашына къолун салыб:

— Аферим, джигит!—деди.

Наныкъда

— **О**, джашчыкъ, Мазан? бери кел дейме да, мен айтханны нек этмейсе? Мазан Мустафа да биргесине, суу джагъадан чабыб анасына келди. Быллай бир нек айтдыраса, ха?

Хар кюн сайын „тамбла“ эте, бу тамбланы арты къачан боллукъду. Дунияны баласы наныкъ, дугъум джыйды, бизни эшигибизден а бир зат да кирмеди да къалды...

Эринчек Мазан къыйыгына къараб сылтаугъа „Къайда нѳгер сонгура?“—деди. Анасы „Ма, нѳгер“,—деб Мустафаны кѳргюздю. Мазан ышарыб, самаркъау этди:

— Ха-ха. Сонгура кызбай Мустафа кимге негерлик этерикди? Аны бла баргъандан эсе, кесим джангыз барырма! Ол кьоркзуб кече кеси эшикге чыгълалмайды, сонгура, мени бла чететге барамыды да? Мустафа Мазанны бу сёзлерине джаны кыйнала, токъ бети да, шибижича, кызарыб таукел айтды!

— Нек бармайма? Мен быыл ары талай кере да баргъанма, анам манга энтда эркинлик бергенди, джюр барайыкъ, джюр, хайда, тебре!

Кюн башлагъа къагъа, джашчыкъла экиси да бирер челек да алыб Наратлы ёзеннге наныкъгъа айландыла. Элден алайгъа 12 километрден кёб болмаз. Бир-бирде анга Наныкълы ёзен да дейдиле. Джыт сайын халкъ алайгъа наныкъгъа джюрюйдю, уллу да, гитче да алайгъа наныкъгъа бармагъан адам да болмаз. Быыл да халкъ ары наныкъгъа джюрюб турду. Алай болса да бу арт кёзюуде алайгъа джюрюу шош болду. „Арабий, къатынла бу ёзенден нек джалладыла?“ —деб соргъанымда, бир къарт къатын хапар айтды:

„О ашхы улан, сен аны бир да сорма, ол ёзенни хапары алай къолай тюлдю. Ангылаймыса? Мындан алда ёзеннге эки къатын наныкъгъа баргъандыла. Аланы бири терен хансда кёрмегенди да, хариб, къарт айюню тюз юсюне баргъанды да къалгъанды...“

Залимтоп айю къатынданмы кьоркъарыкъ эди, арамкъарам этмей, сермеб тубге басханды... Сонгура... джарлы къатын кычырыкъ-хахай этген болур... аны эшитгенлей... сонгура, негери да башын алгъанды да хайда элге секиргенди...

Адамла элден барыб сау юч кюнню изледиле... алай а... табсанг кьойма, тёртюнчю кюн аны шындыкда басдырылыб тургъанлай табхандыла, унутуб барам, эм алгъын чачын табхан шойдула. Ол къатын къайсы элден эди, тукъуму кимденди?—деб, тинтиб сордум, алай а манга толу хапар киши да айталмады.

Ма бу аман хапар элге джайылгъанлы бери къатынланы алайгъа наныкгъа джюрюгенлери да бир кесек сёл болгъанды.“

Мазан да, Мустафа да кюнорта бола, Наратлы ёзенни аягъындан ёрге айландыла. Кёмюклениб къайнаб келген шоркъа сууну бойну бла ат джолну иги кесек бардыла, люу-люу эте, бир томурау агъач кёпюрчюкден атлаб къалын чегетге кирдиле. Кёб да бармай, бир мылы тар къулакъда наныкгъа батдыла. Балдыргъан чапыракълада, терен хансда „эй алан, къайдаса“ деб, бир бирин джокълай иги кесекни айландыла. Махданчакъ Мазан бир аугъан терекге миниб къуру челегин да бутакгъа тагъыб биягъы Мустафагъа самаркъау этди:

— Эй, кызбай улу, къайдаса? Айюге шалбарынгы джыртдырырса!—деб кюлдю.

Мустафа иги кесек наныгъы бла челегин да кёлтюрюб аны къатына барды. Олсагъат, огъары джанларындан, ала миниб тургъан терекни тамырына къонуб бир мамурач „гrr-гrr“ деб чегетни зангырдатыб былай бир эрши тукъум къычырды.

„Ой анам!—деб махданчакъ Мазан ёшюню бла Мустафаны да джыгъыб, къычырыкъ-хахай этиб къачды.

Мустафа туруб къараса, мамурач ол аугъан терек бла аны таба джортуб келе. Джаш челегин да сермеб алыб секирди. Къачыб бара Мазаннга къычырды:

— О Мазан, къачма, тохда! Мамурач сюрюб келеди, терекге мин, терекге!

Алай а Мазан ол айтханланы къайдан эшитсин. Къычырыгъы да чегетни зангырдата, ёзенни энишге мукъут болуб кетди. Мамурач ызындан сюрюб келгенин кёрюб, Мустафа челегин да атыб бир базыкъ наз терекге илинди.

Сыйдам, бутакъсыз терекге дженгил миналмады, илине барыб, ычхыныб, „доб“ деб джерге тюшдю. Туруб къараса, мамурач аны тюз аллында тиш туруб тура. „Бу мени сагалларгъа башлады кёреме“,—деб, джашчыкъ къымылдамай, сыртын терекге тиреб сын къатды. Джашчыкъ да, мамурач да бир бирлерине джити къараб, тынгылаб, иги кесекни турдула. Бутлары къыйыла, джюреги тыпырдай, джашчыкъ: „Эй, бу къутургъан джаныуар кёреме!—деди. Кёзлери аласбулас эте келиб, эс джыйыб къараса, мамурачла эки, экиси да аны тюз аллында ёрге-ёрге чончайыб тура... „Адам къоркъса, кёзлери экили кёреди“ деб, анам библиб айта кёре эдим“,—деди. Тер уруб Мустафаны субай санлары къара кылды болду. Иги эслеб къараса, мамурачланы бири джокъ. Ол биягъы бойнакъ мамурач аны аллында чёмелиб, башын булгъай чибин къоруй тура. Бир сокъур чибин „зз-ззы“ деб мамурачны къара джылтыраукъ бурнуну тюз учуна къонду.

Чибин ачы кѳабды болур эди, мамурач кѳансыб тыр-
накѳлы аягѳы бла „штаб“ деб хамхотун кѳакѳды.

Мамурачны аман иннети болмагѳанын эслеб Муста-
фа бир кесек эс джыйды. Мамурач акѳырын аллына
атлаб, бурну бла челекни тюртюб тѳнгеретди, на-
ныкѳла да хансха тѳгюлдюле. Мамурач мушулдаб, му-
рулдаб, кѳоркѳмай-юркмей, наныкѳланы чѳблеб баш-
лады... хансха кирген наныкѳланы да кѳоймады, кыр-
дыгы бла джыртыб алыб кѳабды. Наныкѳланы кѳабыб
бошаб, Мустафаны аллына барыб, тиш туруб „Тойма-
дым, энтда бер марджа“ дегенча „ынга-ынга“ деб
мурулдады. Акѳырын джашчыкѳ кѳнчек хурджунун-
дан ѳтмек кесекни чыгѳаргѳанлай, мамурач „хаб“ деб
алыб кѳабды. Кѳарай туруб, сыртындан тюшюб, ары-
бери да бир томалды, бир балдыргѳан кѳаурагѳа тюр-
тюлюб, аны бла ойнаб башлады. Дагѳыда кѳобуб ке-
либ джашчыкѳны аякѳларын, бутларын ийисгеди, кѳо-
лун да зыбыр тили бла джалады. Джашчыкѳ сынаб
кѳараб мамурачны бойнунда бир кѳубас кѳайиш кѳрдю.
Мустафа дагѳыда мамурачха гырджын атды. Мамурач
аны да чайнай, джашчыкѳны тюз аллында сойланды.
Тюклю аягѳы бла да джашчыкѳны аягѳын басыб ойнар
ышан этди. Джашчыкѳ белибауун эрлай тешиб алыб
мамурачны бойнундан такѳды. Мамурач илешиб мурул-
дай-мурулдай, аягѳын джашчыкѳны тобугѳуна салыр-
гѳа кюрешди. Мустафа аны кютю болгѳанын ангылаб,
„джюр“ деб белибауундан тартды. Мамурач, кютю
токѳлуча, кѳобуб аны ызындан таукел тебреди. Асы-
ры бек кѳууаннгандан, Мустафа джырлаб да кѳрдю.

Ол алай кѳууанч тыбырлы болуб баргѳанлай, запо-
ведникни кѳарауулу алаша бла аны аллына чыкѳды.

— Джашчыкѳ, ой, терсинге айланлыкѳ, мамурачы-
мы нек созуб айланаса? Была эгизледиле, ол бир ма-
мурач да не болду?

Кѳарауул атындан секириб тѳшѳб, джетиб джаш-
чыкѳдан мамурачны сѳйыриб:

— Муну кютю болгѳанын кѳре тургѳанлай, неге
тартыб айланаса да? Тейри, зинадан туугѳан, башха
болмай, неме... Обѳездчик чарлай келиб, шош болуб
хапар айтды:

— Айтама да, была эгизчикледиле, хариб... мен бы-
ланы мартда ачдан ѳле, джылай тургѳанлай табыб ал-
гѳанма... аналарыны эски сокѳмагѳы да джокѳ эди,
эшда аны ким эсе да ѳлтюрген болур .. эди... Сѳлеше
келиб хыны сорду:

— Кимледенсе?

Мыдахлыкѳ басыб джууаб эталмай, Мустафа баш
энишге кѳараб тынгылады. Киши дагѳыда сорду.

— Мен соргѳанны эшитмеймисе, кимни баласыса?

— Адейни,—деб, джашчыкѳ аны кѳѳуне мыдах
кѳарады.

— Ким Адейни? Кѳууатланы Адейни уланы болур-
муса?

— Хо!

— Ия, асто, да сора, тели, андан бери неге тынгылаб
тураса да деб,—ышарыб джууукѳ кѳллю, джумушакѳ
сѳлешди.—Сиз бизге кѳысха джууукѳ боласыз... Адей,

хариб, манга кѣб игѣлик этгенди, мен аны ѳлсем да унутмам... Анга бир игилигим джукъса деб, излеб тура эдим...

Ма, тут, мамурачны санга сауѣгаѣа береме, бу сени аурууунгу алсын, сен манга заповедникге къонакѣга келгенинг ючюн нохдабау болсун...

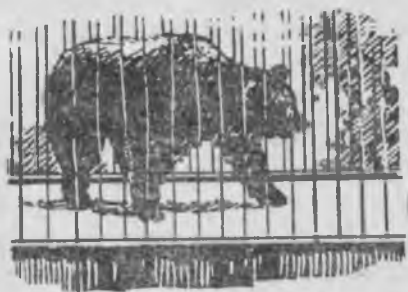
Адей бек огъурлу адамды... мен анга андан улуу игилик эталсам да, аярыкъ тюлме... Унутма... Алим берди дерсе...

Мустафа эл бла бир къууанды... кѣзю-башы джарыды. Акъырын „Сау къал“, деб мамурачны да башындан тартыб къызыу-къызыу атлаб кетди. Бара-барыб кѣмюклениб барѣан къулакъ суудан атлай башлагъанлай, мамурач суу таба тартды. „Хариб, сусаб болѣан кѣреме!“—деб джашчыкъ белибауун бошлады, мамурач джутланыб иги кесек суу ичди. Сора джашчыкъ кеси да суугъа бауурланды... шоркъа суу кѣзюне-башына чалпый иги кесек тартды... Джашчыкъ ѳрге къобхунчу, мамурач къоркъуб, къансыб „ынга-ынга“ деб, мурулдаб аны таба къысылды... „Асто, бу былай нек этеди?“—деб, сынаб къараса, тѣбенджанында бир адам таш артына чѣгюб мамурачха шоккуну бурнун айландырыб тура.

„Тохда, кимсе? Атма, атма,—дейме да!“ деб Мустафа мамурачны бойнуна къадалды. Ол адам секириб, туруб шкогун да атыб „О балам“—деб Мустафага мыллыгын атды. Чабыб джетиб джашчыкъны къаты къучакълады, ийнакълады: „Кѣзюм кѣрдю, Мустафаны.

бир мазаллы айю тутду“,—деб келди да Мазан бизни тели этди да кьойду.

— Эшта-эшта, мени киши да тутмады. Мазаллы айю деб ол ма бу мамурачха айта болур. „Ай, итден туугъан ит, кёремисе сен аны... бетсиз, дуняны алдаб,—деб, Мустафаны атасы Мазаннга тебди... Хырылдаб кьуугъуннга дагъыда талай адам джетди, джашчыкьны юсюне басыныб хапар сордула. Мустафа кьууанч тыбырлы болуб мамурачны да башындан тартыб, кюле-ышара, юйюне кетди.

Алтын днюзюк

Ишден арыб, ауур атлай, босагъадан былай тыюш-генлейиме, юй бийчем манга джангы хапар айтды:

— Керим таудан келгенди, аны кьатыны сени излеб эки кере келди. Ашагъан-ичген да этмегенлей, арыгъаным да унутуб Керимлеге атландым. Беш-алты джыл мындан алда Керим МГУ-ну история факультетин бошагъанды. Андан бери ол да, мен да институтда бирге ишлейбиз, ол археологиядан, мен да тилни юсюнден. Ол таймаздан археология бла кюрешеди, кѣб иги зат да этгенди.

Барыб эшикни кьакъдым. Керим эшикни ачды, къучакълашдыкъ, бир бирибизни ийнакъладыкъ.

— Керим, тынч-эсен, не эте айландынг?

— Ма кёресе, джокъду хата! Тынч. Кесинг не этесе?

— Джокъду хата, сен сорлукъла бары да эсендиле.

— Керим, оллахий, тауда кёб айландынг, юч айдан атлады. Не, инджилмей айландыгъыз эсе? Ашарыкъ-ичерик керекли болдугъузму?

— Эшда, эшда экспедицияны завхозу Махамет кеси таулу джаш болду да, айран да, эт да бек эркин эди. Къарачай элге барсакъ: „Эй, черкес къонакъ“, — деб мени эркелетир ючюн къоймадыла. Оллахий, сау болсунла къарачайлыла, меннге бек аман ариу къарадыла, былай тегерегибизге чабыб, не кереклигиз барды деб.

— Хо, хо, белгилиди, бетинг-къутунг да игиди, къуба бетинг да ариу къан алгъанды...

— Керим, экспедицияны иши къалай болду, эски къалалада, шыякылада джукъ табдынгмы?

— Тейри, Чомай, бу джол экспедиция бек къууаныб къайтханды.

— Да сен экспедициягъа начальник болуб, ишле аман болмазлыкъларын мен эртдеден бери да билеме! Алай болса да тау ёзенледе эски къалаладан, шыякыладан не хапар?

— Да айландыкъ Лаба, Архыз, Теберди ёзенледе биз кирмеген тешик къалмады. Лабада алай адамгъа айтырча уллу зат табмадыкъ, джангыз табханыбыз Саючарада, Загъызанда бурун къарачайлыладан къалгъан арпа сабан ызла табылдыла. . Арпа кийик болса да, битими игиди, турады...

Лабада биз юч ыйыкъдан кѣб турмадыкъ, андан Архыз ёзеннге келдик... О, археология джанындан Архыз ёзен бек бай ёзенди, анда бек кѣб сейир зат барды... Архыз ёзен бла бурун Къара тенгизге, Согъумгъа уллу джол болгъанды, сатыу-алыу уллу джюрюгенди... Ол заманда Согъум деб шахар да болмагъанды, аны къатында Диаскурия деб бир уллу шахар болгъанды. Историяда белгили бу тау ёзенледе аланла джашагъандыла.

Оллахий, ол Архыз ёзенде болмагъан зат да джокъду:—Шыякы, кешене, къалала дагъыда не айттайым... Ол Архыз шахарчыкъда бурун темир эритген печлерин да табдыкъ.

— Энди ала кеслери темир эрите да билгендиле, не?

— Чомай, сен не айтаса! Темирден ала кеслери сауут-саба этерге да бир да уста болгъандыла. Ала не ни да билгендиле. Ала алтын сюзген бир таш тегене да табдыкъ. Архызда ол эски къалалагъа да бардыкъ, сынадыкъ, изледик. Алайда юч къала барды: экиси гитче, бири да уллу. Ала бары да ариу биленнген хыршы ташдан ишленнгендиле, башлары да гитче къанга ташчыкъла бла джабылгъандыла.

Ол эм уллу къаланы ичин да къаздыкъ!

— Не, джукъ табылдымы?—деб мен тѣзмей сардум.

— Табылды, оллахий, алайда экспедицияны члеpleri бек адебсиз къыйналдыла!

— Нечик?

— Эки-юч адам да алыб июлну арасында, бир

исси кюн, къаланы къазаргъа бардыкъ. Бир метр бла джарым къазылгъанлай, къаланы тюбю ачылды, полу кирпич бетли къызыл къанга ташла. Андан ары да юч метр терен къаздыкъ... Джерден суу чыгыб къазаргъа къыйын болду. „Бош кюрешебиз, бопба-бош, былайда бир зат да джокъду деб ишчиле юйге кетер акъылгъа кирдиле. Кесим уругъа тюшюб кетмен бла ургъанлайыма, гюрюлдеген таууш келди. „Эй, былайда бир зат болур, тейри“,—деб къууандым. „А марджа, энтда бир кесек къазыгъыз!“—деб тиледим. Алагъа къошулуб экспедицияны членлери да къаздыла, Николай да, Ибрай да челекле бла къадалыб сууну къо-тардыла.

Бир кесекден зыгъыр да, суу да къуруб саз топракъ чыкъды, бир таш юйчюкню башы да ачылды. Къадалыб, ол юйчюкню тегерегинден топракъны къазыб атдыкъ, ариуладыкъ. Юйчюкню узунлугъу эки метр чакълы бар эди, кенглиги да бир метрден онглу. Юйчюкню башы бир уллу къалын къанга таш бла джабылгъан эди. Барыбыз да басыныб, кюрешиб, ол къанга ташны чыгъардыкъ, юйчюкню ичи топракъдан толу, ичинде адам энишге ийилиб джюрюрча эди.

Къадалыб юйчюкню ичинден топрагъын ата башладыла. Биз да басыныб ол атылгъан топракъны къолларыбыз бла тинтиб, къараб „не бар, не джокъ“ деб сынадыкъ. Алай болса да джукъ да табмадыкъ. Топракъны иги кесек атдыла, таш юйчюк белине дери ачылды... „Арабий, муну неси барды эке?“—деб барыбыз да ашыкъдыкъ. Алай эте тургъанлай, бурнума бир

ачы ийис урду, кёзлерим ачыб, ауузум да, тамагъым да кюйюб башладыла. Къараб къатымда Андрей да къол джаулугъу бла кёзлерине джабышыб тургъанын кёрдюм. Андан къалгъан адамла бизден да бытдыр. Хар ким къысха-къысха джёткюрдюле, чючкюрдюле, кёзлери да шибижича къызардыла. Солуу алалмай къыйналдыла. Ишчиле, бир бирлерине болуша, таш юйден чартлаб чыкъдыла, ишни кюйюб халкъ къаладан эшикге къачды. Ибрай да „Ой, джин чыкъды!—деб, чам эте, аланы ызларындан атылды. „Арабий, не къан джауду экен?“—деб мен да къайгъылы болдум. Аллымда таш юйден атылгъан топракъгъа эслеб къарасам, алайда талай мюрзеу бюртюк, эрлай топракъ бла бир кило чакълы бир мюрзеу джыйдым, аны да джуммакъ этиб къолумда, топча ойната, къаладан чыкъдым. Иги эслеб къарасакъ, ачы ийис этген ма ол арпа бюртюкле. Джашла басындыла, сейир этдиле. Арпагъа бир минг джылдан артыкъ болады... „Ма кёр“,—деб Керим манга узатды... алыб сейирсиндим. Керимни хоншулары эки джаш да, юч-тёрт къатын да келдиле. Барысы да Керимни хапарына сюйюб тынгыладыла.

— Да сора андан ары къалай болдугъуз да?—деб биягъы мен, тёзелмей, сордум.

Керим ышарыб: „Оллахий, андан арысын а бир да сормагъыз!

— Нечик?

— Алайда манга болгъан затны сиз бир да сормагъыз. Тюзю, кесим да къоркъгъан эдим. Мен ол арпа джуммакъны алгъандан сора къолларым джызылдаб,

тебредиле, алай эте келиб, кьолларым бояу бла боя-
гъанча, къаб-къара болдула, бармакъларым тартынды-
ла, терилери отда кюйгенча, джыйрыкъ-джыйрыкъ
болдула. Ачыкъ айтайым, кесим да кьоркъдум, энтда
алай иги ачылмагъандыла. „Ма“ деб Керим эки къара
къолун кёргюздю.

— Керим, да ол таш юйде джукъ табдыгъызмы?—
деб джашланы бири сорду.

— Да бир сагъат чакълыдан къаланы ичинде
хауасы да ачылды, иги болду, биз да таш юйде кёб
хазна да табдыкъ.

Керим барыб юйден бир уллу чумаданны келтирди,
аны ичинден талай коробканы чыгъарыб уллу столгъа
салды. Бир гитче коробканы „ма, бир къарачы“ деб
манга узатды. Алсам, аны ичинде бир уллу алтын
джюзюк, тегерек айландырыб сынаб, тинтиб къара-
дыкъ. Тюзюн айтсам, кеси ёмюрюмде мен андан ала-
мат джюзюк кёрмегенме! Джюзюкню тегерегинде беш
алтын токъмагъы, хар токъмакъны бир джанында аслан
баш сураты, бир джанында да джылан баш сураты.
Токъмакъланы арасында бир уллу багъалы джашил таш.

Керим коробкаланы кёзюу-кёзюу ачыб берди, биз
да ол хазнагъа сейир этиб къарадыкъ. Алтын джюзюк-
ле, допбакъ алтынла, алтын сынджырла, алтын сыр-
гъала толу... Кём-кёк, джашил, къыб-къызыл джылты-
рауукъ багъалы таш да кёб. Бир-эки накъут-налмаз:

Бир коробканы ичинде 40 чакълы бир кём-кёк
ууакъ ташчыкъла.

— Асто, Керим, была уа не затладыла?

— Ала, Индиядан чыкыгъандыла, бурун Индия бла Кавказны арасында сатыу-алыу уллу джюрюгенди.

— Бу ташланы не магъаналары барды да сора?

— Ол ташла бурун дууа орнуна джюрюгендиле, аллай ташы болгъан адам кыйынлыкъдан сакъланады, анга заран джетмейди деб умут этгендиле. Сёз ючюн, къарачайлыла ышхылды болгъан джерге шайтан аякъ басмайды деб аны тешек тюбюне салыб тургъандыла.

Алайды да, Чомай?

— Хо, алайды!

— Ол сиз кёргенле бары да бошду, мынга бир къарачыгъыз,—деб Керим дагъыда бир коробканы узатды, Аны ичинден юсю ууакъ джазыудан толуб бир къан кызыл ташны алдым. Хар ким да аны бир бири къолларындан алыб къарадыла. Джашланы бири: „Керим, бу ташда джазыу не хапарайтады?“—деб сорду. „Да аны уа мен билмейме, майна Чомайгъа соругъуз“,—деб, кёзю-башы бла мени кёргюздю. Алыб къарасам, харифлери эски араб тилде. Джазыуну магъанасын кёчюрдюм:

„Сымбатны джашы Багратит Ашот 1“ Керим кзууаныб мени алгъышлады:

— Ай, джаша, сен, мен аны окъуялмай тура эдим. Ашотну ким болгъанын биле болурса?

— Да, ол эрмен патчах болур!

— Хо, ма олду, бу таш аны басмасыды, ол сегизинчи ёмюрде Эрменде патчах болуб тургъанды.

Къатынланы бири ашыгъыш сорду:

— Акъыз, сора, андан, узакъдан, эрмен патчахны басмасы бери да къалай тюшгенди?

— Ол заманда эрмен кърал кючлю къраланы бири болгъанды, Къобан бойнунда джашагъан миллетле эрмен бла сатыу-алыу джюрютгендиле.

Керим андан сора да талай зат кёргюздю: **таш бал-тала**, джез бычакъла д. а. к. Джашланы бири Керимге:

— Да, сора, ол таш юйде ёлюк зат табылдымы, огъесе табылмадымы?—деб сорду.

— Огъай, ёлюк, адам сюек табылмады... Ол заманда бир къауум халкъ ёлюгюн джерге басдырмагъанды, аланы адетлери башха болгъанды, ёлюклерин отда кюйдюрюб кюлюн асырагъандыла.

— Да, сора, бу Архызда табылгъан харакет къайсы халкъныкъы болады?

— Аланладан къалгъандыла...

Керимни юй бийчеси: „Ашарыкъ суууйду“,—деб ашыкдырды. Барыбыз да ашарыкъ юйге кирдик.

Улакчыкъ

Салих айыбсыз джетинчи классха кѣчюб, атасы бла таугъа къой фермагъа чыгъыб къозучу болду. Атасы юретгенча семиз шпан къозулары оглауну эркининде джумору чатлада айландырады. Сейирсиниб тѣрт джанына айланды. Къара кѣлге барыб джууунду, къара къаяны кюртюне барыб бугъойларына къарады... къулакъгъа тюшюб кѣгетле джыйыб да бир чыкъды. Къысха айтыргъа, тегерекде ол кѣрмеген, ол сынамагъан джер къалмады... Ол кѣрмеген жангыз Къонакъ кетген ауушду. Джашчыкъ ол ауушха чыгъыб тѣрт джанына талпыб къарады... „Шо, ол ауушха бир барыб

келейим, атам, ха деб Салих талай кере тиледи. Алай болгъанлыкъгъа аны атасы Осман унамады:

— Джол къыйынды, хата болур, кюртден ётеме деб бугъойгъа батылыб кетериксе.

Джашчыкъ таралды:

— Къоркъма, атам, мен сокъурмамы сора, нек батама! Сора кюртде тешикден, бугъойдан джаллай билген алай уллу ишмиди?

— Э-э, аны бир да сорма, кюртде бугъойну табхан алай тынч тюлдю. Бугъойну башы ачыкъ болса уа?

— Нечик башы?

— Бир къауум бугъойну башы джукъа буз бла джабылыб, аны юсюне да къар себелениб болур! Аллай бугъойну къараб кёрмейсе, аягъынг бла басханлай, буз сыныб бугъойгъа батылыб кетесе, бек терен бугъойла бардыла... Мен кесим 50—60 метр теренлиги болгъан бугъойлагъа тюбегенме... Ары тюшген ызына чыгъаргъа не мадар. Айхай, иш къуру теренликде тюлдю... бугъойну ичи суудан толуб гъыр-гъыр эте турады, ары ычхынган джунчуб тумаланыб къалады.

— Атам, мен мындан къараб кёргенме, ауушха, кюртге кирмегенлей да, табыллыкъды джол!.. Ауушха ма ол кюртню тёбен джаны бла озаргъа боллукъду.

— Эшда, эшда, сен, джашчыкъ, аны уа бир да сагъынма! Кюртню тюбю бла баргъан аны юсю бла баргъандан да пелахды.

— Нек сора?

— Кюрт юзюлюрге боллукъду. Кюрт басыб къаллай бир адамгъа къан джаугъанды. Таб кюрт юзюлмесе да

ол аман чатлада кийик аякъдан таш ычхыныргъа бол-
лукъду... Бир ташчыкъ ычхынса, ол таш ташны тюр-
тер, эрлай дуня тул-тубан болур. „Чыпчыкъ аякъдан
къулакъ юзюлюр“, деб, халкъ ойнаб айтмайды...

Джашчыкъ тохдамады, тиледи, джалбарды. Эм
артында атасы „Да, болмай эсе, акъ къая бла бар со-
ра“,—деди. Эртденбла эртде кетсенг, кюнортагъа
къыйналмай рахат къайтыб келликсе. Салих къууан-
ды... Эртденбла къозуланы да улуу чатха айландырыб,
ауушха кетди. Атасы юретгенча къыйналмагъанлай
джашчыкъ ауушха чыкъды, чууакъ кюн болуб тёрт
джанын ариу сынады. Ауушну ары терен джашил
ёзенле, чатла, кысты-кысты атылыб улуу къалын
кюртле, кюмюшча джылтырай чокъуракъ суула.
Сууукъ аяз сыйдам бетин сылай, джашчыкъ аууш ба-
шында иги кесекни айланды... „Джырмакъ-джырмакъ“
деб джумарыкъ тауукъ джырлагъанлай, ол да „джыр-
ракъ-джырмакъ“ деди. Кёб да турмай, Салих ызына
фермагъа айланды. Джырлай, сызгыра къара чауулгъа
кирди... Бир джанындан „ме“ деб бир макъыргъан
таууш келди. „Къулагъыма келе болур“,—деб джаш-
чыкъ тохдаб, къулакъ салыб тынгылады... таууш кел-
меди. „Бош таууш болду кёреме“,—деб ташдан ташха
чынгай джортуб тебреди. Бир кесекден дагъыда „ме“
деген таууш келди. Джашчыкъ дагъыда тохдаб тынгы-
лады. „Ме“ деб улакъ макъыргъан таууш ачыкъ келди.
Алай а ол таууш къалайдан келгенин ол ангыламады,
чауулда тегерек айланыб изледи, табмады. Тынгылаб,
сынаб иги кесекни турду, алай а таууш чыкъмады...

Бир кесекден тюз аллында „ме“ деб ачыкъ таууш келди. Чабыб барса, бутундан таш басыб сойланыб тургъан кийик улакъчыкъ, кюрешиб уллу ташны бир джанына аудуруб улакъчыкъны къойнуна алды, къолу бла тийиб кёрюб, ашыкъ илиги ууалыб тургъанын эс-леди... Улакъчыкъ ач, сюеклери ёре туруб арыкъ-чыкъ...

Салих улакъчыкъгъа эл бла бир къууанды, къалын, джумушакъ тюгюн сылаб ийнакълады. Кюнортагъа фермагъа джетди.

— Атам, бери бир къара,—деб элтиб улакъны анга тутду. Къууаныб аны къалай табханыны хапарын да ашыгъыш айтды.

— Аферим, кийик алыб келе шойса да,—деб атасы да улакъчыкъны къолуна алды.

— Э, э, буту ууалыб, халек болуб тура кёреме! Джашчыкъ, бу аманнга кетгенди, бери ачылыб бу мал болурча тюлдю. Бу насыбсыз ачдан да ёле кёреме, къарнында бир зат да джокъду. Сют уртлай эсе, бир кёр!

Джашчыкъ стакан тюбге эрлей сют къуюб улакъны ауузуна тутду, алай ол сют ичерге не аз да тырмашмады. Осман къолу бла улакъны ауузун ачды, джашчыкъ стакан бла аны ауузуна сютню къуйду, алай а бир да болмады. Болмагъанында джашчыкъ кесини ауузу бла бир кесек сют ичирди... Алай болса да былай абызыраб кёзлерин ау басыб тургъан болмаса, бир да бери аязыр ышаны болмады.

— Атам, улакъны эрлай дохтургъа элтиб бутун байлатыб бир келир эдим? Бир барайым, не?

— Эшда-эшда, узакъды, къалай барыб келгин, мен кесим ферманы къоюб кетерге болмайма ансы... Джашчыкъ, бу улакъчыкъны ышаны таб тюлды, бош кюрешме, бу мал боллукъ тюлдю...

— Да не боллукъ эсе да мен врачха барыб келейим. Салих къадалды, атасындан тиледи. Осман баласыны хатеринден чыгъалмады...

Алашаны тутуб джер салды. Салих улакъчыкъны башлыкъгъа байлаб къойнуна алды. Осман джашчыкъны атха миндириб „Хайда бар, ызынга терк къайтырса,—деб джиберди. Салих алашаны джортдуруб эрлай дупбурдан ташайды.

Ашхамгъа джашчыкъ улакъчыкъны бутун дохтургъа байлатыб ызына, фермагъа, къайтды.

Осман ингирде къашха эчкини тутду, Салих улакъчыкъны ауузун эмчекге салгъанлай, джутланыб эмиб башлады, бир кесекден ауузчугъуну эки джаны акъ кёмюк этди. Эчки улакъны ийискеб сынады, хыны этмеди, чибинлемеди. Улакъчыкъ эрлай тойду. Ол кече джашчыкъ улакъчыкъны къойнуна алыб джатды, кече арасында аны тюбюне бир джылы суу кирди. Экинчи кюн джашчыкъ гелеу джыртды, кесини орундугъуну тюбюнде улакъчыкъгъа джумушакъ орун этди.

Алай болса да улакъчыкъ бырнак болуб ашха, суугъа алай тынч джарашмады... Салих кече-кюн демей улакъчыкъны юсюне ёрге туруб къарады, кюрешди.

Эртден-ингир сайын къашха эчкини тутуб улакъны эмиздиле, къашха эчки ёксюз улакъгъа ана болду, улакъчыкъ да „ме“ деб анга илешди, кёзю-башы да бир кесек ачылды.

Улакъчыкъ кюнден кюннге юйюрсюнуб, тирилиб башлады. Бир айны ичинде кютю болду. Салих юнден эшикге чыкъса, „ме-ме“ деб макъырыб аны анасын излегенча изледи...

Улакъчыкъны буту да сау болду, семириб, маркъачыкъ болду.

Кютю улакъчыкъ Салихни ата-ана орнуна кёрдю, „ме-ме“ деб айырылмай аны ызындан джортуб айланды.

Осман да, джашчыкъ да улакъчыкъгъа стауатда уллу ташны джанында энчи орунчукъ ишледиле... Ол джумору, мюрзеу къабаргъа да уста болду.

Бир кюн Осман, да Салих да „отлау игиди“ деб малла бла узакъгъа, Чат башына, кетдиле. Улакъчыкъ да кеси джангыз хуна орунда къалды. Кюнорта бола бир мазаллы чыгыр къуш „Бир къабарыкъ табылмазмыды экен“ деб стауат башында тегерек-тегерек айланды. Сора къанатларын да джуммакъ эте келиб улакъчыкъны орнуну къатында уллу ташха къонду. Улакъчыкъ илгиздик болуб ёшюн уруш эте келиб, хунадан чартлаб тюшюб юй аллына къачды. Къуш да илгениб, къанатларын къысха-къысха къагъыб эрлей кёкге чыкъды... Стауат башында бир-эки да айланыб, аууш таба джаллады. Улакъчыкъ юйню эшигини тюз аллында „О Салих, бери чыкъ, манга хата болады“ дегенча иги кесекни джатыб турду.

Сора кѡобуб стауатха барды, ары-бери секире, кѡой орунну тѣгерегинде иги кесекни айланды. Ингир ала суусаб болуб кѡулакѡ суугѡа тигеледи. Суу бойнунда джумору отлай барыб, кѡара кѡаяны тѡбюнден ѳрге айланды, бара барыб кѡара чауулгѡа сингди.

Ашхамда Осман да, Салих да малланы стауатха джыйдыла. Джашчыкѡ бир джумору кѡлтени да алыб улакѡчыкѡгѡа джетди, кѡараса, орунну эшиги этик, улакѡчыкѡ да джокѡ.

Кече атасы да, Салих да чауулагѡа айланыб улакѡчыкѡны кѡб изледиле, алай а табмадыла. Атасы да тѡнгилюб „Кѡуш элтген болур сора“,—деди. Салих улакѡгѡа ачыды, кѡыйналды, кече кѡзюне джукѡу кирмей, иги кесекни турду.

* * *

Экинчи кѡн Осман джазыкѡсыныб Салихни уятмады, кѡозуланы кѡая аллына этди. Кѡойланы да чат башына сѡрюб кетди. Салих кече джукѡудан бѡлюнгени бла уянмады, кѡн тийгинчи джукѡлады. Бир заманда джашны бетине бир джылы аяз урду, бир джумушакѡ зат да аны мангылайын сылады. Джашчыкѡ уяныб кѡараса, „Ма мен келдим бери, кѡоб“ дегенча улакѡчыкѡ аны юсюне ѳре туруб ѳтмек чайнай тура. Салих секириб туруб аны кѡаты кѡучакѡлады, кѡзюн-башын упба этди. „Кѡайда айландынг, нек абрек кетиб кѡалгѡанса?“,—деб адамныча ийнакѡлады.

Мамурач

Нъач кетди, кюн бетле саргъалдыла, чапракъ агъыб чегетле кымыжа болдула. Кёб да турмай, акъмыйкъ да джырылдаб джетиб дуняны агъартды, наз тереклени иничге бутакълары къарны кёлтюрелмей, джерге-джерге бюгюлдюле, суу ташла да къар бёркчюкле къабладыла. Сууукъ джел да эшикге, терезеге ёшюн уруш эте келиб, Къобанны сюзюлме джерлерин бузлатды. Сууукъ кечеле терезелеге омакъ оюула салдыла. Мал джаныуар да кыш межамларына джарашдыла. Гынтдылы бойнакъ айю да эски кюркесин джокълады.

Алайда салам, чапракъ табханын къадалыб кюркесине ташыды, джумушакъ орун этиб кириб джатды.

мамурач да келиб анасыны къатына кысылды... мамурач бу кюркеде мартда туугъан эди, сокъур мамурачны кишдик баладан онглулугъу да джокъ эди...

Къарт айю ачлыкъ къарнын кысыб тынчлыкъ кёр-меди, кёзюне джукъу кирмеди. Танг аллы бла кюрке-синден чыгъыб айю, мамурачы да биргесине, къаба-рыкъ излей томала-томала, къалын чегетге сингди. Шауешик къулакъда бир кесек къатхан дугъум табыб къабдыла. Алай болса да, тоярча болалмадыла. Иги танг ата, бир тик кюнбетни башындан энишге къара-дыла.

Кёкен тубюне кысылыб, не бар, не джокъ деб тёрт джанын джыйлады. Къайгы болмагъанын эслеб экиси да кюнбетни башындан энишге айландыла. Итча чёмелиб, сюркеле-томала, саламны шыбырдата, керт-ме талагъа тюшдюле. Джыйлай барыб, айю бир къу-мурсха тебе табды, аны аягы бла къаза къабарыкъ излей, ол алайда иги кесек мурукгу этди. Къачда кертме ашагъаны эсине туюб мамурач да джортуб, ачыкъ талагъа чыкъды. Къоркъа-къоркъа, тёрт джанына къарай, энчи ёсген бир кертме терекни тубюне барды. Джаякъ таууш этдире, силегейи тёгюле, эки-юч керт-ме табыб къабды. Джыйлаб, мушулдаб терек башына. къарады. Артына туруб секириб ыргакъча терекге минди. Тири кымылдаб, кыйналмагъанлай, терекге ёрледи. Кертме къаба терекни тёппесине чыкъды. Бу-такъдан бутакъгъа чынгаб терекни силкиндиргенлей, къатхан кертмеле джерге туюшдюле. Олсагъат алайгъа, бир бирин теблей, бир чочха суюу чыкъды, чабыб

келиб, чаукалача, басыныб кертмелени чёблеб башлады. Мамурач кьоркьуб ашыгыш тюше келиб, бир бутакьгьа чынгайма деб, ычхыныб кетиб, доб деб сыртындан чочхаланы арасына томалды. Чочхала илгиздик болуб, хыр-хур эте, тёрт джанларына кьачдыла, мамурач секириб туруб, бир ташны сермеб алыб кьолтукь тюбю бла чочхала таба быргьады. Таш барыб бир кьаралдым чочханы джелкесине тийиб чёмелтди. Чочха, чегетни зангырдатыб, бойнуна бычакь джетгенча, кычырыкь-хахай этди. Олсагьат алайгьа джалкьасын да кьайырыб хур-хур эте бир уллу чал кьабан чыкьды.

„Мени джуртума келиб тынчлыгымы бузгьан бу ким болду“,—дегенча ачуланыб мамурачха хыны кьарады, кылычлача эки уллу азау тиши да салына, Эрши тукьум гюрюлдеб мамурач таба атылды.

Кьыйынлыкь тюшгенни ангыламай, мамурач арсар болуб бир кесекни симсиреб турду. Кьабан джууукь-лаша тебрегенлей, мамурач аягы басханны кёзю танымай мукьут болуб кьачды. Ауур санлары дженгил болуб, ол чартлаб терекге ёрледи, асыры бек коркьгьандан, санлары джызылдаб, джюреги тыпырдады. Кьабан хурулдаб терек тюбюнде урчукьча айланды, азаулары бла уруб кьарны, чапракьны тёрт джанына чачды. Олсагьат алайгьа мамурачны анасы чыкьды. Кьарыу-кюч сынагьанча кьабан да, айю да бир бирлерине кьараб, мынгайыб бир кесекни турдула. Анасын кёргенлей, мамурач кьууанч тыбырлы болду. Кьоркьгьаны да, кьууанганы да бир бирлерине кьошулуб

тум-къара кёзчюклерине джыламукъ урду. „О хахай, анам, бери чаб, къанджаугъанды, мени джанымы бир къутхар“,—дегенча сынгысб мурулдады. Баласыны сынгысган тауушун эшитгенлей, айюню къаны-саны кызды, дуниясын унутуб къабаннга мыллыгын атды. Къабан андан къачмады, джалламады, экиси да сермешдиле, талашдыла. Айю къабанны сермеб къулакъ артындан алыб, бир джанына быргъаб тиш турду.

Къабан урчукъча эрлей ызына бурулуб айюню джукъа джамызына джити азаун джетдиргенлей семиз ичи джерге тегюлдю, акъ къар кызыл ала къан болду. Бир-экиминутдан айюню дюрген санлары кыйылды. Кёзлери алас-булас этди, тентирей келиб, чынар терекни тюбюнде сойланды. Къулакъ джанындан къаны агъа, къабан да чочхала таба бурулду. Кёкен тюбюнден „тарх“ деб шок атылганлай, къабан башы тюбюне болуб томалды. Олсагъат бир уучу ит алайдан чартлаб чыгыб, хаб-хуб эте, къабан таба атылды, Уучу да шкогун къолуна алыб мамурач таба чабды. Уучу терекге ёрлеб ёксюз къалган мамурачны башлыгына чырмаб, къойнуна кысыб тюшдю. Мамурач кючюн салыб тыпырдаб, къабыб, тырнакълаб, уучудан ычхыныргъа кюрешди. Алай болса да кючлю уучу къаты кысыды, джибермеди, ит да джетиб ёшюн уруш этди, мамурач андан къоркъуб, уучуну кёкюрегине кысылды, къоркъгъандан, санлары къалтыраб, джюреги тыпырдады. „Къабаннга да, айюге да адамла алыб келирме“,—деб уучу эл таба айланды. Мамурачны

юйюне келтирди. Дуния басынды. Мамурачны эркет-диле, ийнакъладыла. Уучу мамурачны сынджыр бла юйюню бир мюйюшюне такъды. Мамурач кийик, бырнакъ болуб къатына баргъанны тырнаргъа, къабаргъа чабды, анасына чегетге таралыб, талай заманны къыйналыб турду. Ашха-суугъа джарашмай, арыкъчыкъ болду. Кимден да бек мамурачха джан аурутуб уучуну гитче джашы Хасан къарайды. Мамурачны кереклисин джашчыкъ устазына соруб билди, ол мамурач суйген ашарыкъны табыб эркин берди, кече-кюн демей, мамурачны юсюне ёрге туруб не кереклисине да къарады, шышадан эмизик бла сют ичерге да юретди. Алай эте келиб, мамурач юйге кёл салды, токълуча, кютю болуб орамда, арбазда сабийле бла ойнай башлады. Хасан аны хар ыйыкъ сайын джылы суу бла джууундуруб турду, талай затха да юретди. Мамурачны Хасанны белинден къадалыб къабхакъдан чана бла учаргъа да уста болду.

Бир-бирде джашчыкъ да, мамурач да джумушакъ табджанда къалкъыб да къалыучан эдиле.

Бир ыйых кюн Хасанны атасы кесине отун келтиррге колхоздан бир ат арба алды. Хасан „чух“ деб джюгенле бла атланы сыртларын къагъыб орамгъа чыкъгъанлай, мамурач чабыб джетиб, секириб арбагъа къонду.

— Тохда, мамурачны юйде къояйыкъ,—деб атасы кюрешди, Хасан унамады. Мамурач да арбада чёмелиб, атла да джортуб элден чыкъдыла. Бир кесекден къалын чегетге кирдиле. Хасанны атасы балта бла отун

этерге кызды, Хасан да атланы алларына бичен атыб мамурач бла кёкен тюлеринде ары-бери чабыб ойнады. Бир кесекден джашчыкъ атасы этген отунланы арбагъа ташыб башлады. Экиси да кюрешиб, кёб да турмай, арбаны отундан къаладыла. Хасан мамурачны джокълаб тёрт джанына къарады. „Мамур-мамур“,— деб чакъырды. Алай а мамурач кёрюнмеди. Экиси да излеб чегетде иги кесекни айландыла, мамурачны табалмадыла, думп болду. Хасан къыйналыб, джыламысыраб, „Анасы эсине тюшюб чегетге кетген болур“,— деди.

Атасы баласына кёл берирге кюрешди.

— Къыйналма, джашчыкъ, кютю мамурач алай узакъгъа кетмез, келиб къалыргъа да болур, таб келмесе да, мен энтда санга бир мамурач табарма.

Хасан мамурачха эл бла бир къыйналды. Арба дьгъырдаб элге киргенлей, суу джагъада джеркде бир хаб-хуб таууш чыкъды. Къарасала, эки уллу ит сюрюб мамурачны къуууб мукъут этиб бара. Суу ташлагъа абына, мамурач иги къачалмады. Бойнакъ джетиб мамурачны тюбюне басды, мамурач ачы-ачы кычырды. Джити тырнагъы маджал джетген болур эди, итле мамурачдан бир джанына чортлаб, ызларына айланыб хырылдадыла. Мамурач чынгаб, ыргъакъча, терекге минди. Итле да терекге ёшюн уруш этдиле. Олсагъат Хасан бла атасы да чабыб джетиб итлени чартлатдыла. „Мамур-мамур!“ деген тауушну эшитгенлей, мамурач секириб тюшюб Хасаннга мыллыгын атды... Джашчыкъ да, мамурач да къучакълашдыла. Сынаб къарадыла,

алай а, мамурачда ачыкъ джара кёрмедиле. Джолда, юйге бара, мамурачны арт аягъындан асхагъанын эследиле. „Арабий, не болду экен“,—деб Хасан мамурачны санларын тинтиб-тинтиб кёрдю, алай а джукъ эслемеди.

Экинчи кюннге мамурач аягъын джерге басалмай ауур асхады, ойнагъаны да тохдады. Ючюнчю кюнюне санлары кюйюб-бишиб къаты ауруду, кёзлерин ау басыб, „ы-ы“ деб, тамам сабийча, ынгычхады.

Хасан мамурачны табджаннга салыб, габрай бла юсюн джабыб бауурланыб сёлешди:

„Айтчы бери, насыбсыз, не хата болду санга! Айтчы, къалайчыгъынг ауруйду, харибчик! Айт бери, джанчыгъым, мен санга болушурма“. Джашчыкъ аны тёрт джанын тинтиб, ауругъан джерин излеб кюрешди, алай а джукъ да табмады. Мамурач башчыгъын джашчыкъны тобугъуна салыб, кёзчюклерин къысыб: „А марджа, Хасан, ёлеме, бир мадар“,—дегенча мурулдаб, „ы-ы-ы“,—деб ынгычхады. Исси тили бла Хасанны сууукъ къолун джалады. Джашчыкъ излей-къармай кетиб, мамурачны табаны кёбюб тургъанын эследи. Бармагъы бла тие, излей барыб, алайда бир къаты затны табды. Ол къаты затны бычагъыны бурну бла къазыб алды. Къараса, бир узун мияла кесек. Кёбген джерини иринин бошлады. Къолу бла басыб иги кесек ирин чыгъарды. Дарман салыб, биинт бла ариу джарашдырыб байлады.

Эки-юч кюнден мамурач ачылды, кёзю-башы джарыды, быягъынлай, камсыклыкъ этиб, сабийле бла

ойнаб башлады. Джазгъа мамурач улуу болду, Тауукъ, бабуш къоймай, эзиб башлады. Тауукъ этни татлы болгъанын да сынады.

Апрелни аллында Хасан мамурачны элтиб заповедникге берди. Заповедникни тамадасы джашчыкгъа улуу бюсюреу этди. Заповедникде чегетлени, керекли джаныуарланы хар ким да сакъларгъа борчлуду деб акъыл берди.

Мамурач бир кесек заманны заповедникге илешмей, бырнак болуб кыйналды. Талай кюнден Хасанны мамурачын аны тенгли бир мамурачха кшошдула, ашарыкъны эркин салдыла, мамурачла бир бирлерине къууандыла.

Джай Къошда

1916 джыл, июлну ахырында Фир исси кюн Шабат кесича бир гыбытлы алашагъа къонуб, къошуна атланды.

Байлыгъы онглу болса да, Шабат кесин къууанчлы адамгъа тергемейди. Аны беш баласы да—саудюгер къызла. „Аллах мени бала бла онгдурмады, улансыз атаны да не къууанчы болур,“—деб Шабат ахсына, ёкюне айланады.

Алай болса да Шабатны джюрегин кемирген, аны джюрегин эзген къуру бу улан къайгъы болмады. Анга тынчлыкъ бермеген аны „мурдар“ деген бедиш

атыды. Бу аман атны анга кезден кезге киши да айтмайды. Алай а, сау элде ол атны хапарын билмеген адам да джокъду. Бу бедиш ат аны бетине джаш заманында огъуна тюшгенди.

Бир кече Шабат да, аны кюеую да бал урларгъа баргъандыла. Бал четенни экиси да келтюрюб баргъанлай, иеси ызларындан шыб деб джетгенди. Шабатны джагъасындан алгъанды, къарыуу онглу болгъан болур, джаш ычхыннганды да къачханды. Ол сюрюб эрлей кюеуюню ызындан джетгенди: „Мени къоюб башынгы алыб нек къачханса?“ — дегенди да алайда огъуна аны ургъанды да ёлтюргенди. Андан сора Шабат „гюнахлы болдум“ деб диннге да къаты болду, хар кюнде беш намазын да къоймайды. Межгитге аягъы басмаучу Шабат андан чыкъмаучу да болду.

Ашхам да бола Шабат Джалан сыртха чыкъды... Къалын кырдыкда налсыз алаша джайралмай эркин джортду, кёб да бармай чегет башында Белляу аралыкъда стауатына джыйылды. Самыр, хаб-хуб эте, аны аллына чабыб келиб, ёрге-ёрге чынгаб ийнакълады... Къатыны да, эки къарын джалчысы да къошдан ит тауушха чыкъдыла.

Тууар джалчы Шабат таба атылды, аны саламын алыб атдан тюшерге болушду, атны да айыллары бошлаб илkichге такъды.

Къош аллында ёрге сюелиб Шабат хапар сорду:

— Не, малла тынч-рахат?

Джашла тынгыладыла, къатын, таргына, шош хапар башлады:

— Джокъду хата... джангыз бузоу болмаса.

— Бузоу дегенинг?—деб Шабат базыкъ ауазын бошлаб хыны сорду.

— Тюнене Алабашны бузоуу чибинлеб барды да хайырсыз... къаядан чѐмелди... харам болмады... джашла джетдиде да бойнун тартдыла.

Къатын бияггы туююш ачар да деб къоркъду. Шабат хыйла лобан кѐзлерин джандырыб къызды:

— Сиз манга тагъылгъанлы мени ырысхым артына айланганды... Сиз манга тагъылгъаныгъызгъа мен эртде сокъураныб башлагъанма! Шабат чибинлей келиб эм артында тууар джалчысына бѐрюча къараб айтды:

— Къачда бузоу орнуна тана салырса. Былай маллыкъгъа джарарыкъ! Алай болмаса, джал болджалынга сегиз ай къошарыкъма... Бары да къошха кирдиле.

— Шабат мурджаргъа олтуруб, кир кийиз бѐркюн тобугъуна къаблаб, „Бир суусаб“, деди. Къатын эрлей гопбанны чайкъагъан айрандан толтуруб узатды. Джабагъы бетли мыйыкълары да суусабха бата, гопбанны бош этиб ызына узатды...

Кѐб да турмай джашла къазанны тюшюрдюле, къатын бузоу этни юлешиб ѓсалды...

Шабат джутланыб, мушулдаб, кир къолу бла бузоу этни айран тузлукъгъа батдыра ашады.. Этден тоюб, джау къолларын джюн ышымларына сюрте, дагъыда „суусаб“ деди.

Ушхуурдан сора джалчыла маллагъа, кыйыр сакъ-ларгъа чыкъдыла.

Энчи квалгъанлай Шабат джалчыларындан хапар сорду.

— Чатны гебеннге уруб бошагъан болурла?

— Огъай!

— Дырында чиритиб къоя кёреме эшекле!

— Тюенене Келемет бери келиб кетди.

— Нек келген эди сора?

— Чалкычыланы аты бла келгенме,—деди.— Джалыбыз аз, азыгъыбыз да къолайсыз, энди чайкъамды бла бичен да къалай ишлейик,—деди.

— Сора уа?

— Не сора уа? Ызына кетди.

— Да тыбырсыз, ариуну бассанг а анга. Джарлыны эшигин махдагъан джабар деб да эшитмегенмисе?

— Не ариулукъ хапар айтаса! Ол ариулукъ бла сёз ангылар адам тюлдю, ол терсакъыл адамды, терсакъыл. Эрни кыйыкъны табанын сылагъанлыкъгъа не хайыр!

— Оллахий, иш Келеметде тюлдю, ишни бузгъанкъозгъагъан да ол аман Асхатды. Ай, анга налат болсун, бир гынтдылы зат болуб чыкъгъанды ол. Энди алагъа къара. Ачдан ёлгенле айрандан тойгъанларында, энди иссилеб башлагъандыла! Не?

Бу эки-юч кюнде кесим ары бир барыб келейим!

— Ачыкъ айтыргъа, джалчыланы азыкълары къолайсызды, мен ол сен айтхан мардадан оздурмай алагъа азыкъ джибере тургъанма. Алай болса да, тюзю,

чайкѣамды айран бла, кѣуру гырджын бла бичен этген алай тынч тюлдю. Эт, джау кѣабмаса, чалкѣычы иш кѣораталмаз! Ашарыкѣ маджал болса уа иш да маджал кѣорар!

— Да, кир хонча, ким огѣай дейди, бер сен алагѣа эт да, джау да! Бер ол ата юйюнгден келтирген ырыс-хынгдан!

Джалчыланы ач бѣрюден не башхалары барды! Ачдан ѣлген чий гыбытланы ким тойдураллыкѣды!

Кѣб да турмай Шабатны даууру тохдады. Кѣошда тоз кѣабукѣ да джукѣланды.

Туайлагѣан тауушха самыр да хаб-хуб этди, кѣк да джалан сыртланы джарытыб, кѣургѣакѣ джашнаб башлады.

* * *

Экинчи кюн эртденбла эртде туруб Шабат барыб гѣзенек аллына сюелди, зыкгыл джалчы кѣойланы артларындан сюрдю, гѣзенекни тар эшигинден кѣойла юркюб дыбыртлаб, чартлаб,-чартлаб чыкѣдыла. Шабат экеулеб, алмыш-джетмиш деб кѣойланы эрлай санады. „Хо, санлары турады!“—деб кѣлю джапырылды, джалчыгѣа „Сакѣ бол, джаллы чабар“,—деди.

Стауатха кюн да тийди, кѣатын бла тууар джалчы да 25 ийнекни саууб бошадыла.

Шабат тууарланы ызындан кѣарай аралыкѣ таба айланды. Аны аллына бир хоншу кѣатын чыгѣыб джумушакѣ саламлашды: Сау келдинг, Шабат! Тынч-Рахат айландинг эсе?

— Сау бол! Джокъду хата!

— Сени кѣрюб чабыб келеме, бир бек кѣууандым, сени былай келгенинг не ашхы болду, Шабат, айыб этме, сеннге бир уллу тилегим болуб келеме!

— Не тилегинг барды?

— Мени ол джангыз балам бир бек кѣаты ауруйду. Ол джатханлы ма толу беш кюн.

Бюгече тангнга дери не аз да кѣз кѣысмады... Кел да джарлы ѳксюзге бир кѣара, шо, болуш, тилейме, менден кѣайытмаса да аллахдан кѣайытыр, сууабды, Шабат! Алтын этегинге башым кѣурман болсун, ѳлсем да унутмам!

— Неси ауруйду?

— Кѣайдам, ким билсин! Кѣарным деб былай хатхусундан тарыгѣады. Кѣатын Шабатны алыб кѣошуна барды, анга ариу сѣлешди, джалынды, тѣгерегине чабды...

Джаш мурджарда „ых-ых“, деб ауур ынгычхаб, дыгалас эте тургѣанлай, Шабат барыб аны кѣатына чѣкдю.

— Ненг ауруйду, кѣалайынг ауруйду? Ма былайынг,—деб кир базыкѣ бармагѣы бла киндигинден басыб кѣрдю. Шабат джашны кѣымыжа кѣарнына бир кѣк бусхулну джайды, джукѣа сакѣалын сылай, мурулдаб иги кесекни дууа окѣуду, бусхулну талай кере тюрлю-тюрлю тѣююмчекле этиб тешди. Эснеб, „уф-чуф“ деб эки шимир эрнин джоппу этиб джашны бетине талай кере юрдю, кѣб да турмай, Шабат дууасын бошады:

„Аллах, сен бирсе, кючюнг кёбдю. бу баланы кыйынлыкдан сакъла.“ Къатын да: „Амин аллах, амин, дууа къабыл болсун,“—деб аллахдан тилек тиледи, Шабатха алгъыш этди.

Кете туруб Шабат „Энди къоркъма, энди баланга тынчлыкъ-рахатлыкъ, саулукъ, эсенлик келир“,—деди. Къатын эл бла бир къууанды, Шабат анга бир алтын къала ишлегенча бир болду. Джашына сакълаб тургъан къатапачыгъын да чыгъарыб, кюле-ышара берди.

Ол къумачны алыб къолтугъуна урду. „Да, мени къумач кереклим да джокъду, мен муну сенден аллыкъ да тюл эдим... алай а, ... неме... алмасам, дууа къабыл болмаз деб къоркъама ансы...“

Къатапа да къолтугъунда къарала, Шабат къошуна кетди.

Шабатны „дарманы“ джарамады, джаш экинчи кюн ауушду, халкъ басынды, къатынла сарынны къурдула, талай къарт да къошну салкъынында къырдышха чёкдюле. Тюкю Исмайыл ауушхан джашны юсюнден сёз къозгъады:

— Шабат болушмадымы? Ол джашха келиб къаргъан шой эди да!

Сарысакъал слаб кишичик ачууланыб:

— Сора ол кимге болушханды, ха? Ахыры, Шабат ма ол адамгъа джарады де да бир кёргюзчю! Ауругъаны болгъаннга дыбыртлаб чабар, къарамай бир да къоймаз... бир джалау да алыр. Алай а, алай а аны этгени да бир похха да джарамаз! Тонгуз джулдуз

санамаз, “—деб бош айтмагъандыла. Олджарагъан адам-
гъа мен алкъын тюбемегенме! Мен анга сейирсинеме,
ахыры „элиб“ дей билмегенлей, ол дууа да къалай
джазады? Дууасы джарамагъанлыкъгъа, хакъ алмай
къоймаз! „Уялмагъан буюрулмагъанны ашар“,—деб ма
аны кибиклеге айтадыла. Эй анасыны, быллай кёзбау
алдаулукъ, ётюрюк ишлеге мени джюрегим былай
джарылыб къалады. Дунияда джахилликден, къарангы-
лыкъдан аман зат болмаз. Джахиллик халкъны уллу
къыйынлыкъларыны бириди...

Эркишиле ёлюкню сал агъачха салыб элге атлан-
дыла, аны анасы да джылай-тарала къалды.

Экинчи кюн шабатха дагъыда бир хоншу киши
келиб тиледи:

— Шабат, оллахий, бир тюрюю ауруу чыкъгъанды,
мени къозуларым къырыладыла, шо, бир мадар. Ша-
бат ичинден къууаныб, „Энтда бир тюк тюше шойду
да“ деб ачыкъ сёлешди:

— Ким огъай дейди, къайдадыла къозула?

— Майна, алайда, Шауешик талада!

— Сен кесинг да келме, манга адам да джибер-
ме,—деб Шабат секириб къобуб таукел къозулагъа
атланды.

Барыб „дарман“ этиб башлады: къойнундан бир ста-
кан тюбноу чыгъарды, къызыл карандаш бла аны ичине
талай араб сёз джазды, къатында къара суудан стакан
тюбге къолу бла бир кесек суу къуйду, бармагъы
бла иги кесекни шыбырдаб булгъады.

Сора ол кир къызылдым сууну уртлаб къозулары

юслерине „уф-уф“ деб бюркдю. Айландырыб алай талай кере этди.

Къозуланы иеси Шабатны аллына келиб алгъыш эте, аны къошуна дери ашырды. Ол кюн ингирде огъуна Шабатны къошуна бир маркъа къозуну мыллыгы да келди.

Шабатны къатыны „Бош къыйналыб айланасыз, неге келтиресиз бу къозуну да?“-деб разы болмагъанын билдирди. Къозуну иеси кюле-ышара:

— Да, бу къотур къозуну сен малгъамы санайса? Шабатны ауруун алсын ол!

Эки-юч кюнден къозула дагъыда къырылдыла. „Эй, Шабатны дууасы джарамады кёреме“,—деб къозуланы иелери да эки эрнин къабды. Кёб да турмай ол ауруу джетиб Шабатны къозуларын да чёблеб башлады. Шабат не дууа этиб кюрешди эсе да, къозуланы къырылгъанлары сериуюн болмады.

* * *

Шабатны чалкъы ызы джай къошундан узакъ тюл эди... Шабатны биченчилеге эртденбла кетиб ингирде ызына къайтхан къылыгъы бар эди. Бир кюн Шабат бир къараб келейим деб чалкъычыларына кетди. Кюн-орта азыкъгъа олтургъанлай, юслерине барыб джумушакъ саламляшды. Джашла къобуб, саламын алыб къол тутушдула.

Шабат тамаданы къатында бир кёк лыпбыргъа чёгюб тюлкюча ышара:

— Оллахий, иш уллу кьораталмай кёреме! Хар кюнде бир десетина кьоратмагъан чалкычыны мен чалкычыгъа тергемейме!

Къубабет тамада ангылатыргъа кюрешди.

— Да, Шабат, биз десетина башына сёлешгенбиз да, кеч, эртде болса да биз сёзюбюзге табыллыкъбыз.

— Да, сен биченлик кьуруб бошагъандан сора чалгъанынг манга керек тюлдю!

— Да, андан сора да, бу джер кьурт ургъан джерди, чалкы кьалтыраб тургъан болмаса, кьабыргъасын джерге салмайды.

— Да чалкыны артындан иги кьарыу салмасанг, алай болады.

— Да кьарыу да кьайда, азыкъ кьолай болмаса! Не кьарыу!

— Ишлемеген адамгъа азыкъ да неге керекди. Кимди сизде бу азыкъ кьайгъыны кьозгъаб айланган, Сизде кьарны амалтын бет джойгъан да бар кёреме? Иги ишлегиз ансы, мен ашарыкъны сизге кем этсем, бойнумады! Айтырма кьатынлагъа. Ол чайкъамды хапарны да мен бюгюн эштеме!

Шабат тамада бла кышлыкъда иги кесек айланды. анга дуркьу орунланы кёргюздю. „Биченни кыш мал бармазлыкъ тик джерледе кьоймагъыз“,—деб буйрукъ берди. „Джашлагъа иги ишлет, джалынга да ачха кьошарма, бичен да берирме“,—деб тамаданы кёлюн да джапырды. Шабат ингирге дери чалкычылада турду, бир-эки дюрю да чыкъды. Ашхам бола Шабат ызына,

джай кшошуна, атланды. Къара тубан кенг кёкню кючлеб чоюн бетли этди.

„Арабий, жангур джауаргъамы башлады экен?“ — деб, Шабат тик кюнбетни башындан энишге айланды, тири-тири атлаб терен чегет ёзеннге тюшдю. Шош кзулакъ сууну кёзлеуюню къатында тохдады, сыйдам къара къайракъ ташлагъа чёгюб чабырларын тешди, кир кийиз бёркюн да, чабырларын да бир чирик дюкгючню юсюне салды. Шабат ашыгъыш абдез алды; дупбуш аякъларын да, джыйрыкъ бетин да джууду, кёсе сакъалын да мылы кёоллары бла сылады. Алайдан бир кесек жанлаб терен хансда намазгъа ийилди. Дууа эте, тилек тилей иги кесекни мурулдаб турду... Кзулакъ башланы, сыртланы къара тубанла басдыла, кече къарангы болду. Чегетни шууулдата, бир хыны джел да джетди. Шабат намазын бошаб, къарангыда абына-сюрюне кийимлерине къайтды, келиб дюкгючге къараса, не бёркю, не чабыры джокъ. „Джангылдым кёреме, башха дюкгючге салгъан болурма“, — деб, тёрт джанына къарады, изледи, бурнуна балдыргъан ийис ура, суу ызы бла ёрге энишге да бир барды. Къарангыда абына-сюрене кёб изледи. Алай а табсанг къойма, бёрк да, чабырла да думп болдула! „Тоба, тоба, бу сейир ишге къара“, — деб не этерге да билмей Шабат зар болуб сымпайды. Къалын чегет „гуу-гуу“ деб эски джырын джырлайды. Гылын кзуш да „суу-уу“ дейди. Шабатны кыызбай джюрегине шайтан да, джин да тюшдю. Джалан баш, джалан аякъ, кысха-кысха ызына къарай, чегет кзулакъны ёрге, кшошу

таба, айланды. Тири-тири атлаб бара тургъанлай, бир зат артындан джетиб чебгенинден тартды. Илгениб „уйт“ деб, урчукъча айланыб къараса, чебген этеги къаурагъа элиниб тура.

Кёб да бармай кюнбетде дорбунчукъда бир от джарыкъ эследи.

„Тобаста, адам джашамагъан джерде бу от да къайдан чыкъды?“—деб сейирсинди, илгиздик болду. „Кёзюме кёрюне болурму?“—деб кёзлерин уууб къараса, от джокъ. „Керексиз къоркъа кёреме“,—деб, кеси кесине айыб эте, тири-тири атлады. Бир кесекден къарангы чегет ариу джарыды, къараб Шабат дорбунда уллу шынкъарт отну кёрдю, ол дорбундан „гилякга-гилякга“ деб бир тюрлю тауушла чыкъдыла.

Шабатны гёбел санларына тер урду, джукъа джюреги къысха-къысха секирди. Дорбунда от бир „гюр“ деб уллу джанды, бир да джукъланды. Шабат мурулдаб тилек тиледи:

— Бисмилля, аллах, сен бирсе, аджалдан сакъла джанымы! Шабат тереклени аралары бла къарагъанында, аны кёзюне дорбунда джилтинлеб шынкъарт от джана, аны юсю бла да эки къымыжа шайтан да арыбери секиргенча кёрюндю.

— Шабат улу, гилякга, гилякга, биз бурмабутбуз бурмабут, мурдар Шабат, къан джаусун юйюнге, тыбырынг къуруб, тюр болгъун... гилякга ... Бу сёзлени къайтара да айта, шайтанла биягъы отну юсю бла ары бла бери чынгадыла. Шайтанлагъа къарай барыб, Ша-

бат абыныб, чпал-чпул деб, суугъа батылыб да бир чыкъды.

Шабат „Башыма шайтан къаргъыш джетди кёреме“ деб эс ташлаб, бутлары кыйылыб онгсуз болуб баралмай тохдады. Кёкге къараб эки кьолу бла да бетин сылай, тили тутула тиледи:

— Ий ашхы аллах, кючюнг кёбдю, кечеринги тилейме, билеме, кюеуюю да керексиз джерде сойгъанма, гюнахлы болгъанма... Къызбай Шабатны джюреги тыпырдаб, чартлаб чыгъарлай болду, кече арасында къара тер басыб, онгсуз болуб Шабат джай кьошуна джетди.

Кьошха кирир-кирмез мурджаргъа сойланыб ынгычхады:

— Ой, ой, дjarлы джаным, кючден-бутдан кьутулдум. Къатыны секириб кьобуб эринден хапар изледи.

— Оу, мен дjarлы! Не болгъанды? Не хата, не заран болду? Къатын хоншулагъа чабды, дуня кьозгъалды. Шабат кьалтыраб, титиреб, тили чала, хапар айтды.

— Кёрдюм, ма былай кесим кёзюм бла кёрдюм!

— Нени кёрдюнг?—деб юсюне басындыла.

— Ол терсаякъ шайтанланы тойларына тубедим!

— Алай деген неди? Къайда?

— Ёзенде, къая ранлада дорбунда! Беш къара шайтан дорбунда салам отну шынкъарт этиб арыбери чынгадыла. Мени, чабыб, келиб тюз аллымда ёрге-ёрге чынгадыла, кёзбау этиб манга

билдирмей бёркюмю да, чабырларымы да сыдырыб алыб кетдиле! Ма кёресиз,—деб джалан аягъын кёргюздю.—Къолларын-аякъларын да кёрдюм, къол бармакълары ма былай къош эшилиб,—деб бармакъларын эшиб кёргюздю.—Бир къысха мюйюзлю шайтанны да былай сермеб къаура бутундан бир тутдум. Ол кече Шабатны кёре келген къатынла да къоркъуб, нёгерсиз къошларына баралмай кыйналдыла.

Танга дери Шабат тынчлыкъ табмады. Экинчи кюн Шабатны къулакъда шайтан кёрген хапары дунягъа джайылды. Акъылындан да шашханды, дедиле. Къатынла Шабатны къолгъа алдыла:

— Бу кыйынлыкъны Шабатха аллах кеси салгъанды... Шабат къаллай бир аманлыкъ этгенди? Энди, ма аны аллах азабын чекдире турады! Шабат къаллай бир кир ишле этгенди, аллах анга ачыуланмаса, кимге ачыуланнъкъды... тоба, Шабат къуру ол Залихатха этген зорлугъу ючюн да кёмюлюр, джарлы Залихат Къобан шоркъада тунчукъду!

Къысха айтыргъа, халкъ Шабатха: „Ох, санга, ол эди кереклинг“,—деди. Эртденбла дуня ийнек сауаргъа къызгъан Шабатха джууукъ джетген эки къатын гнга келиб саудукъ-эсенлик сордула. Шабат аладан не салам алмады, не салам бермеди. „Джукълаб тура болурму?“—деб, Сапрахан Шабатны къатына барыб, кирпич къагъа тургъанын кёрюб, къайгъылы болду: Шабат кёзлерин сюздюрюб тургъан болмаса, джууаб этмеди. Сапрахан илгиздик болду:

— Оу, Шабат, нек сёлешмейсе, танымаймыса,

менме, мен? Сапрахан: Шабат Сапраханнга джити къарай келиб кёзлерин джабды. „Оу, мен джарлы, бу акъылындан шашыб тура кёреме?“ Ол бир къатын да:

— А къыз, алай телинге сёлешме, акъылындан чыкъгъан болмаз, тили тутулгъан болур, — деди. Сорчу, къулагъы эшите болурму экен?

Сапрахан кычырыб къошну зангырдатыб сорду:

— Шабат! О, Шабат, къулагъынг джукъ эшитемиди? Огъесе?... Шабат дагъыда эки кёзюн джандырыб тынгылауну басды. „Эй мынга болур болуб тура кёреме!“ — деб Сапрахан да, нёгери да илгиздик болуб, къошдан чартлаб чыкъдыла.

Ийнек сауа тургъанлайына, ала Шабатны къатынына чыгъыб барыб къайгъылы хапар айтдыла: „Акъыз, Шабат шашыб тура кёреме! Къан джаууб тура кёреме! Былай тынгылаб турмай, бир мадар этерге керекди! Мен джарлы, тили тутулгъан бла кълмай, къулагъы да джукъ эшитмей кёреме. Шабатны къатыны анга джууаб этмеди. Сапрахан анга „Сен ма алай ташджюрексе“ деб гурушхалады. Къатын ийнек тюбюнден къобуб Сапраханнга къараб ышарды. Сапрахан иги чарлады: Акъыз, неге ышараса? Былай нек этесе? Сен да Шабатча шашыб тура болурса дейме! Шабатны къатыны Сапраханнга шыбырдаб хапар айтды:

— Сен кишиге да джукъ айтма, Шабат акъылындан да шашмагъанды, тили да тутулмагъанды.

— Оу, керти, керти!

— Керти айтама, Шабат манга кеси ангылатханды.

Бюгече аны джинлери Кябагъа кетгендиле. Мени джинлерим Кябадан къайтхынчы мен кишиге сѣлеширик тюлме, сѣлешсем да меннге да, сизге да хата болургъа боллукъду, тамблагъа дери мени бла кюрешмегиз“, — дегенди.

— Мен Шабатны джини барды деб эртде огъуна да эшитгенме. Алай а аланы Кябагъа баргъанларын-дан хапарым джокъ эди...

Ол кюн эртденбла халкъ ийнек саууб бошаргъа Шабатны хоншусуна эки джашчыкъ келди. Ала къош-ха кирир-кирмез аналары ачууланды:

— Оу, нек къачыб келесиз? Биченчиледен нек джаллагъансыз? Ийнекни бузоуну да кимге атыб келесиз? Ой, зыйнатдан туугъан зыйнатла! Тохда, тохда, ма бусагъат атагъыз былай келликди! Ол сизни ийман-ныгъызы тубан этер да! Бир джукъ да къабыб бусагъат ызыгъызгъа айланыгъыз. Аналары джашчыкъ-лагъа айран, гырджын салды, бир кюлте къаймакъны да юлешиб берди.

— Оу, эрнигиз-бурнугъуз былай къара некди?

Джашчыкъла экиси да бирден вйтдыла:

— Дугъум ашагъанбыз, ол къулакъда наныкъ да, дугъум да тоб толуду! Бюгече анда дорбунда къалдыкъ!

— Оу, мен джарлы, алай деген неди? Бюгече Шабат ол къулакъда шайтанлагъа тюбегенди да ма, энди эс ташлаб, ауруб джатады! Сиз джукъгъа тюбе-медигизми? Джашчыкъла ышардыла, джууаб этмедиле.

Аналары джашчыкъланы бетлерине-кѳутларына сынаб кѳараб кѳадалды.

— Оу, кѳашыгъыз-башыгъыз да былай нек юйюгенди? Астооприллах? Былай нек болгъансыз?

Джашчыкѳла тынгыладыла. Кѳатын джумуш эте барыб мурджарда гырмык бла байланган бир хабджюклеге тюртюлдю. Алыб гырмыкны тешиб:—Асто, бу чабырла да, бѳрк да недиле? Кѳайдан табхансыз быланы да?—деб сорду.

Джашчыкѳла джашырмай хабджюклерини хапарын тюзюча айтдыла. Кѳатын кийимлени алыб Шабатлагѳа чабды. Кѳош толу бир адам да тургъанлай, элтиб чабырланы да, бѳркню да Шабатны кѳатынына узатды. Ол эрини бѳркюн, чабырларын таныды.

— Асто, кѳайдан табдыгъыз быланы?

— Бизни джашчыкѳла кѳошдан кѳачыб келе, камсыклыкѳ этиб алгъандыла. Гынтдылы адам болур эди бир киши самаркѳау этди: „Шабат, сен ол шайтанлагѳа бир игилик этген болурса, тейри, ансы, ала санга кийимлеринги алай бош нек кѳайтарадыла?.. Ишек джюкѳду... Шабатны шайтанлагѳа бир хатери тийген болур! Алайда болгъан адамланы кими ышарды кими кесин тыйды. Алай болса да, бу сѳзню киши, кѳозгѳаб кюрешмеди... Шабат а ачыкѳ джарасына туз себгенча болду.

„Не табсыз болду“,—деб эки эрнин кѳабды. Джашчыкѳла кече кѳулакѳда шайтан той этиб Шабатны кѳоркѳутхан хапар да эрлай дунягѳа джайылды.

Джашчыкъла да хар кимге шайтан хапарны кеслери къошуб, кѣлтюртюб айтдыла.

Шабатны тюбю ачылыб халкъгъа баям болду...

Шабатны къатыны бу ишге къыйылашыб эрине къадалды:

— Сени башынг-тюбюнг да чий ётюрюк... бети-бизни джоуб бошадынг! Бу шайтан къайгъыны да джашчыкъла кеслери этмегендиле! Санга дерт тутхан адам болуб, иш этиб этгендиле, бир аллах, алайды, аланы уллулары этгендиле... Анга ишек джожьду. Эсингдемиди? Ол джашчыкъланы ийнеклерин сау этеме деб аладан кешемемер къабдаллыкъ алгъанынг? Ала дерт къайтара билгенлерине энди сёзюнг болмаз!

Арадан бир-эки ыйыкъ кетди, джалан сыртла, гетлешле антау гебенледен, ёгюз гебенледен толдула. Шабат да иги кесекни халкъдан джаллаб айланды.

Бир кюн Шабат къайын чегетде „шайтан“ джашчыкълагъа тюбеди.

„Ай, эшекден туугъан эшекле!“—деб, таягъын силке, ала таба атылды. „Гилякга, гилякга, топчу къызбай Шабат келеди да!“—деб джашчыкъла да мукъут болуб шауешик къулакъгъа ташайдыла.

Чачакъ

Чачакъ да, эри да, кюн башлагъа къагъа, юлеринден чыгъыб совет таба айландыла. Чачакъ эрине ачууланнганын орамда да къоймады. Кёб да бармай ала Джибекге тубедиле да аны аллын алыб Чачакъ хапар сорду:

— Джибек, акъыз, къайда тасса? Тюнене сени излеб юйюгюзге юч кере баргъанма. Сизни джашчыкъдан не хапар? Ростовда орун табылдымы?

— Тюнене андан письмо келди, автотехникумгъа джарашдым деб джазды.

— Ма алайса сен, чархы аллына баргъанланы би-

рисе, дуниядан юлюш ала билесе. Къызынг Москвада, джашынг да Ростовда! Аллах бир къауумгъа игиликни сормагъанлай береди!

Джибек кюле-ышара:

— Да сен тюбге къала келмегенсе, берилмеген игиликни сермеб алыргъа да устаса!

— Да тоба сен чам этсенг да, тюзю, не затда да мен юлюшсюз къала келмегенме...

Чачакъ, эрин кёргюзе:

— Мени онгдурмагъан бу тумакъды, муну тумакълыгъы бла джангыз балам былай орамда атылыб къалады...

Джибекден айырылыб Чачакъ да, эри да совет таба айландыла. Къатын догъра кёзлерин джандырыб эрине къызды:

— Ма, кёремисе Джибекни! Аны джашы орта школну да бошамагъанды. Ол къуру джети классны бошагъанды... ол бизни къызчыкъ билгенни ондан бирин да билмейди... Кёресе, майна барыб уллу Ростовда орун алды... сен да былай кюлге кир да тур... Ой, дыды-ды, джангыз баласына оноу эте билмеген, шо, сени не аталыгъынг барды? Мени джауум да санга ышансын!

— Да сен хаман Москва деб къызаса! Майна Ставрополь, анда къаллай аламаг институт барды.

— Кет, гырылдама, элмюлк деген затны меннге сэгынма, Москвада окъусун ансы, къайсы школда окъуса да не башхасы барды?

— Нек болмайды башхалыгъы? Ставропольгъа мен хаман бара, келе турама, кѣз туурада болгъаны игиди. Бизни областны баш байлыгъы малчылыкъды, мал дохдур болса, келир да ма былай къатыбызда элде ишлер. Майна Зеке! Къарачы, ол къялай алаамат джашайды! Мал дохдурла бары да ма алайдыла.

— Къой, сен бу тели сѣзню кишиге эштдирме. Бу джангыз балангы да Къарачайгъа бокъ кюреучю этесе, не? Ыйлыкъмаймыса, сылхыр, тана баш, сора къыз сабий къалай мал дохдур боллукъду? Джалан сыртда къотур алашаны джортдурур да айланыр! Не, алаймы дейсе?

— Да сен бу джарлы Къарачайдан быллай бир нек къачаса? Ырысхы малдады, малда.

— Керек тюлдю, малынгы-ырысхынгы да башынга ур!

— Бош, оллахий, ангыламай, ангынг джетишмей, чарлайса! Аллах дунягъа акъыл юлешген заманда, сен къайда эсе да тюзде къалыб кетген болурса!

— Джангыласа, аллах акъыл юлешген заманда, мен да сени бла эдим, акъылдан юлюшсюз болгъан эсек, экибиз да тенгбиз. Экибиз да ма былай советге кирейик, джарашдыр да табыча айт, тиле, областха орунла берилгендиле.

— Мен аны бла сѣлешиб кѣргенме, кертиси да Москвада талай джерге орунла келгендиле... Алай а, ала орта школну бошагъанладан сора, эки-юч джылны ишлеб стажлары болгъанлагъа бериледиле, бизни къызчыкъча стажы болмагъанлагъа орун бермейдиле...

-- Нек бермейдиле? Совет власть школланы кѳуру алагѳа дебми ачханды... Мен да совет адам тѳулмеми? Америкаданмы келгенбиз биз? Ахыры, аланы бизден артыкѳ нелери барды? Мени атам да колхоз кѳуралгѳанлы активист болуб айланды, кел, тиле, атабызны хатериндамы этмез? Этмесе, кѳурусун тыбыры, джылкѳыбызнымы сюрлюкдю!

— Барлыкѳ тѳулме, айтама да мен анга хамхот уруб кѳргенме, таб ол хо десе да, бизни кѳызчыкѳны областдан джиберлик тѳулдюле... Колхозда ишлемейсиз деб бизни кѳара чѳбге атыб турадыла, бош дыгалас керек тѳулдю, бизни сѳзюбюз чапракѳдан ѳтмез.

— Кѳан джаусун санга, керекли кѳн тирилик ѳте билмейсе.

Кѳатын мурулдай-мурулдай, эринден айырылыб, тири-тири атлаб Советге кирди. Тамаданы аллына барыб бѳгек сѳлешди:

— Осман, джаратылгѳанлы сени аллынга келиб мен джукѳ тилемегенме... Бизни кѳызчыкѳ Москвагѳа барырча бир мадар ѳт деб, тилеб келгенме, былай орамда атылыб кѳалады... Бу элде сен болушмагѳан адам кѳалмады, унутмазбыз, тилейме, болушугѳуз марджа.

— Чачакѳ, Москвада, Ленинградда институтлагѳа орунла келгендиле, алай а ол орунла стажы болгѳан сабийлеге келгендиле, эки-юч джыл стажы болмаса, аллах ѳсе да, джиберлик тѳулдюле...

— Да сен джибер, областда сени сѳзюнг ѳтер бир адам табылыр!

— Огъай, Чачакъ, манга келген буйрукъну мен бу-
заргъа мадарым джокъду... Бош дыгалас этме, ... мен
билиб айтама... Чачакъ дупбуш къолларын да силке
къызды:

— Энди къыз башы бла бу сабий сизге къайдан
стаж табарыкъды, ха. Эркиши болса, бир ишди, къой
кютер, чалкъы чалыр..

— Чачакъ, иш кимге да табыллыкъды. Азмыды?
Майна барсын чагагъа, дырыннга...

— Бизни къызчыкъ назик къызчыкъды, алай сен
айтханча аллай къара ишлеге айланырча къарууу
джокъду...

— Да, Чачакъ, сёзню керексизге созгъандан не
хайыр, айтама да мен санга болушалмайма! Кесинг да
ишлерге керексе, колхоздан джанлаб айланнганынг
болмаймыды?

— Да ишлесин колхозда, сени юй бийченг да, ол
юйге кириб уф-чуф деб нек турады? Кирсин иште,
бойнумады андан артха къалсам ... Хар неде да тенг-
лик, тюзлюк керекди... Энди ахыры, колхоз иш къуру
манга къарабмы къалгъанды?

Председатель да тынгылауну басыб, Чачакъ чёр-
чек-чёрчек сёлеше, чартлаб орамгъа чыгъыб юйю таба
айланады, юйюне кирир-кирмез, къызына буйрукъ
берди:

— Тебре, хайда, областха барайыкъ, анда бир ма-
дар болур... Орун Москвада табылмаса да областда
дохтур школдадамы табылмаз?

— Анам, мени джюрегим ары тартмайды, мен мед-школада окъурукъ тюлме.

— Ай, тартыныб къалгъын сен огъесе! Окъу ансы, къайсы школда окъусанг да не башхасы барды? Гырылдама, хайда, тебре.

— Къайдам, анда джууукъ-тенг джокъ, ким болушур бизге?

— Къоркъма, къолум да къуру тюлдю, тыбыры къурусун бу бергенни, сау дуняда андан кючлю зат болмаз! Къолунгда болса, бир мадар болур, къолунг къуру болса, къан джауады ансы, „Къуру къолгъа къуш къонмаз“ деб билмей айтмайдыла!

Чачакъ эрлей джолгъа хазырланды... Омакъ сахар кийимле кийди, бир кюлте ачханы да бысдырды. Бир бал челекни да алыб къызы да, Чачакъ да орам башына, уллу джолгъа, чыкъдыла. Кёб да турмай джырылдаб бир кёксюл автобус келди. Тиширыула машинагъа миниб сахаргъа кетдиле. Кюнорта бола барыб сахаргъа тюшдюле. Къызын да алыб Чачакъ тартыб облоногъа, кёб да сакъламай, заместителине кириб, къубула-кукалана келиб, джумушакъ тил бла тилегин айтыб бошады:

— Эште-эште турабыз, сизни халкъ бек сюеди, бизни элден сизге тилекчи болуб келиб, талай адам къууаныб къайтхандыла, къууанчыгъыз кёб болсун, игилик унутулмайды... Манга да бир болушугъуз... ышаныб келгенме.

Николай Николаевич Жуков огъурлу кёзлери бла къатынны сынай, сорду:

— Къызчыкъ къайсы школгъа барыргъа сюеди? Не болургъа излейди?—Не школ болса да, не башхасы барды, Москвада болсун ансы. Къайда иги болгъанын кимден да сиз иги билесиз, сиз не айтсагъыз, ол болду.

— Мен, сен билген къызчыкъгъа джарамаз, ол кеси къайры тарта эсе, ары барыргъа керекди...

Энди ишим онгара кёреме, къызчыкъгъа орун табылады деб Чачакъ къууаныб, Николай Николаевични алгъышлай башлады...

Николай Николаевич къатынны сёзюн бузуб рахат сорду:

— Унутуб турама, къызчыкъны ненча джыл стажы барды? Ишлегенмиди?

— Ол орта школну быйыл бошады.

— А-а, алаймыды?.. Да, сора, андан бери аны айтсанг а... Стажы болмагъанны биз къайры да джибермейбиз, окъургъа суйген, кеси барады, ким да эркинди.

Чачакъ къайтарыб тилеб башлагъанлай, Николай Николаевич аны аузуна чабыб кескин айтды:

— Мен сизге болушалмайма, стажы болмагъаннга бизде орун джокъду... Стажы болгъанлыкъгъа, орун аланы барына да табылмайды, стажыны юсюне да окъуу, фахмусу онглу сабийлени джиберебиз. Чачакъ къадалыб, кёб тиледи, алай а Николай Николаевич бир да, эки да ийилмеди.

— Тарыгъырыкъма, крайгъа дери барлыкъма,—деб къатын сауқалды да демегенлей кабинетден чарглаб

хыны чыкъды, дауур-суйюр эте, орамны ёрге айланды. Сагъыш эте келиб:

— Къызчыкъ, ол Чыпчыкъланы Ибрайны джашы, атын да унутханма, ол бу шахарда ишлейди деб эшитгенме, къайда ишлей болур экен? Не?

— Ол медшколаны тамадасыды... школну къалайда болгъанын билмейме, директору къайда джашагъанын билеме... аны юйюн меннге Джаубёдекни къызы кёрюзген эди...

— Не ашхы болду сора... ол, мени атамы эски танышы, алай унутуб къойгъан болмаз. Бир барсакъ...

— Да ол бусагъатда иште болур, юйюнде табылса, ингирде табыллыкъды...

— Энци сёлеширге юйюне барсакъ табды... Ингирге дери сакъларгъа оноу этдиле. Экиси да базаргъа да чыкъдыла. Тюкенлеге айландыла. Алты сагъат бола, къызын да алыб, медшколаны директоруну юйюне барды.

Чачакъ ташчыкъ бла къабакъ эшикни таууш этдириб таукел къакъды... Джылы келген бир чырайлы къатын эшикни ачыб „Ким керекди?—деб сорду.

— Хаджмет керек эди, юйдемиди?

— Былайда Хаджмет деб адам джашамайды!

— Алай деген неди, джашырмагъыз! Элден келгенбиз!

— Санга Хаджибек керек болурму?

— Оу, мен джер къабайым огъесе, джангылгъанма да, хо, ол керекди.

— Сора келигиз, кел, юдеди!—деб джумушакъ ауазлы юй бийче къонакъланы юйге чакъырды... кызы да ызындан, Чачакъ челегин да кухняда къоюб, бир джасалгъан юйге кирди.

— Юйге игилик,—деб къатын Хаджибекге диван таба атлады. Ол туруб, джумушакъ салам къайтара, къол тутду. Юй бийче къонакълагъа шиндикле бериб олтуртду, Хаджибек да орнуна олтурду. Саулукъ, эсенлик сорушдула. Юй бийче джумушун эте, эшик аллына кетди. Чачакъ чончайма сары кирпичи къашлары сылай, эки джукъа эрнин оймакъча джопбу джыйыб, догъра кёзлерин джандырыб кукаланды:

— Сени былай юйде табханым не ашхы болду... эртдеден бери да былай тюберге кюсеб, талпыб тура эдим. Къатын Хаджибек бла Хаджиметни биягъынлай къатышдырама деб къоркъуб атын айтмайын кесин кысыха джууукъ этиб сёлешди:

— Санга бююн бек уллу тилегим болуб келгенме... кесине керекли кюн келди, кесине керекли кюн джокълады деб айыб этме... сени юсюнгден газетде да окъуйбуз, радио бла да эшитебиз, сени махдаулу ишлеринге къууана-къууана турабыз, сенича ашхы адамына къууанмагъан ким болур? Уяла-тартына келгенме, сени ол иги эгечинг Абидат ауушхан заманда да къайгъы сёзге келелмедим. Гюнахы къурусун, хариб, джандетли болсун. Джер къабайым мен, анга къыйналгъанча кишиге да къыйналгъан болмазма... бек ачыдым бек... анга асыры ачыгъандан кесим да ауруб

талай кюнню тѣшек болуб джатдым... Хариб, бир аш-хы адам эди Абидат,—деб къатын джыламсырады...

— Джангыласа, Абидат тюл, Байдымат де,—деб Хаджибек къатынны джангылычын тюзетди.

Чачакъ „Бу къан джауарыкъ ишге бир къара, ха...“—деб ичинден кеси кесине ачыулана, джунчуб баш алыргъа кюрешди:

— Оу-оу, джер къабайым мен огъесе, бу къызчыкъ амалтын мен сылхыр болуб бошагъанма, башым-да бир зат тохдамайды, эрлей унутуб къояма...

Сѣлеше келиб Чачакъ кесин танытыргъа кюрешди:

— Сиз унутхан болмазсыз. Мен Сарыланы келин-лериме, Чачакъма... бизни амма сени тукъумунгу ауу-зундан тюшюрмейди... Бизни аталарыбыз тауда, джай-лыкъда къабыргъа хоншу болуб кѣб джашагъандыла, бериб-алыб, эгеч-къарнаш болуб, татлы тургъандыла... бек татлы...

Хаджибек джумушакъ сорду.

— Чачакъ, ашатмай, ичирмей, не джумушунг барды, не керекди?

— Мени санга ишим уллуду, насыблы бол, болушурунгу да билеме, сен огъурлу тукъумданса! Айхай, кереклими былай сингдириб, тамыры бла айтыргъа тилим джетсе уа, Хаджибек? Сен бизни областда эм онглу адамланы бирисе... Сенича онглу адамларыбызны кѣлегелерин кѣрюрге излеб, талпыб да турабыз.

Хаджибекни къатыны столгъа ашарыкъ салды. „Бир ауузланыгъыз“,—деб къонакъланы стол таба чакъырды. Бары да стол джанына джарашдыла. Чачакъ тартын-

май, ашарыкъгъа эркин узалды. Кёрюкча юрюб чайны „хуб-хуб“ деб уртлады, аны „лыкъ-лыкъ“ деген тамакъ тауушуна юй бийче да, Хаджибек да сейирсиниб джити-джити къарадыла. Стаканны эрлей уртлаб бошаб кеси туруб дагъыда чай къуйду. Чачакъны семиз гёбел санларына къалын тер урду. Хаджибекни атын къатышдыргъанымы юй бийче мен тургъанлай айтыр да деб къоркъа-къоркъа турду. Лябатда бетинден терисин сюрте, кеси аллына кюле-ышара, Чачакъ сёзге къызды, тубден-башдан кириб кишиге сёз джетдирмей сёлешди: „Хаджибек энтда ишге кетерикди, кереклинг бар эсе“,—деб юй бийче къатынны эсине салды.

— Да Чачакъны кереклиси болмай, ол джууукъ-тенг кёре келген болур.

— Огъай, кёре келмегенме, неме... оу, оу, биягъы мен къатышдырама... Кёрсем деб, кюсеб келгенме, алай а, неме... сора... Хаджибек да, юй бийче да ышардыла... Чачакъ кеси да кюлдю...

— Хаджибек, мен сеннге уллу ышаныб келгенме.... болушурунгу да билеме, ёмюрюнг узакъ болсун, алтын этегинге мени къотур башым къурман болсун... тоба, сенича илмулу адамларыбызгъа тубесем, къууаныб былай башым кёкге джетерлей да болама!

Чачакъ кёллениб тилегин айтыргъа кюрешди:

— Ма, бу бала джангызчыкъды, мындан сора джокъду, бу быйыл элибизде орта школну махдаулу бошады, ма былай юсюнге алыб келгенме. Ахыры, не суюсенг да эт... Суюсенг, школгъа сал, суюсенг, Къо-

баннга ат... Ма былай алыб келгенме... Сени кючюнгу уллуду, кюолунгдан келлик ишти, кесинги школунга, медшколагъа, джарашдыр, кызычыкъ сени не бла да мыдах этмез, акъыллы балады, кыылыгы-башы да алтын кибик бирди, аты да Алтынды. Айтхан сёзюнгю джерге тюшюрмез, былай келир да сени юй джумушунга да къарай турур... джер къабайым, бу джангыз бала джашауда джол табмай былай элде къалыб кетсе, мен акъылымдан таярыкъма, шашарыкъма...

— Кызычыкъ къайсы факультетни сюеди?

— Нечик дединг, ангыламадым?

— Кызычыкъ не болургъа излейди?

— Оу, энди аны меннге неге сораса! Не да болсун, не башхасы барды. Ары сени кюолунга тюшсюн ансы, манга андан ары джукъ да керек тюлдю, акъыл берирсе, неге да юретирсе.

Чончайма бурун, кысха джаякъ дупбуш кызычыкъгъа Хаджибек джити къараб:

— Алтын, медшколада талай тюрю специальностла бардыла, сен не болургъа излейсе? Кесинги джюрегинг нени излейди, неге тартады?

— Къайдам, былай деб айталмайма, экили бола турама... Атам элмюлкге бар дейди...

— Атанг-ананг да тюрю-тюрю айта, сен да араларында аралаш бола, не?

— Атам мал доктор бол дейди... Тюзю, мен малы бек сюеме... алай а неме...

Чачакъ къаш-баш тюе... секириб кюбуб кызына джабышды:

— Кет, терсинге айланлыкъ, нелени гырылдайса! Къатын Хаджибек таба бурулуб айтды:

— Хаджибек, сен бу къагъанакъ сабийге бош сора-са, аны андан бир зат хапары да джокъду. Сен не айтсанг, ол болду... Муну атасы телиди, тели... бу сабийни бузгъан да олду, мал дохдур дегенни да ма ол чыгъаргъанды...

Хаджибек юрретир, акъыл берир халда сабыр айтды:

— Мал дохдурлукъ да бек ашхыды, бизни областны байлыгъы малчылыкъды... Алай а, къазчыкъ аллай институтха баргъынчы, фермалада бир-эки джыл ишлесе, малладан хапары болса, иги боллукъ эди. Окъургъа да анга алай тынч боллукъду...

Хаджибекни арт сёзлери Чачакъны джюрегине тик тийдиле, къаш-баш тюйдю, разы болмагъанын билдирди:

— Энди фермада иш да мени джангыз балама къараб къалгъан болмаз, „ярабин, ишим оюлургъамы тебреди экен?“ деб, къатын Хаджибекге гыбы къадалгъанча къадалды:

— Сен дуниядан юлюш ала билген бир иги тукъумданса, сиз огъурлу, хурметли тукъумсуз... Тилейме, бу балагъа бир мадар, къолум да къуру тюлдю...

Хаджибек селеше келиб эки-юч кере джётгюрдю. Чачакъ ол биягъы эки джукъа эрнин да оймакъ этиб кукаланды:

— Хариб, сеннге сууукъ джетген кёреме... Юй бийчеге къараб сёзюн бошады:

— Ол мен келтирген балны аламат дарманлыгъы, барды, бир-эки къабса, ачылыб къаллыкъды...

Юй бийче тюртюб хыныракъ айтды:

— Бал кереклибиз джокъду... бал да, не да сахар-да эркинди... Чачакъ къызды:

— Айюнге, ол бал кесекни уа ауузгъа неге ала-са... кимге да сиз игилик этесиз, алгъан сизден алады, юзген сизден юзеди... тилекчи кѣбдю. Бизден да сизге бир тюк тюшгенликге не боллукъду?.. Хаджибекча онглу адамларыбызгъа бал огъай, джан да аярыкъ гюлбюз.

Сиз бизни алай джарлыгъа да тергемегиз, хатер этгеннге борчлу къаллыкъ тюлбюз... борбай аман тюл-дю... Москвагъа бир-эки кере барсам, ары-бери алама, келтириб мында сатсам, нем да тынады... Чачакъ къой-нундан акъырын чыгъарыб бир газет чырмауну стол-гъа салыб: „Хаджибек, къолум да къуру тюлдю“,—деб ышарды.

— Алай дегенинг? Улху алыб келгенсе, сора? Ча-чакъ къызарыб, баш алыргъа кюрешди:

— Хаджибек, улху деб алай къалай айтаса! Сѣз ючюн, мен бир суйген адамыма саугъа береме, сора ол улху нек болады? Ачха бурхуну мен санга деб келтирмегенме. Сен ачха-бочха керекли болмагъаны-нгы да билеме, ол сен сѣлеширик адамлагъа, ол къыз-чыкъдан экзамен аллыкъ адамлагъа керек болса дей-ме... ансы... сизге уа мен ачха огъай, джанымы да... аллах биледи... юй бийче да сѣз къошду:

— Чачакъ, биз хатерни не сатыб алмайбыз, не са-тыб бермейбиз. Хаджибек да юй бийчеге къошулду:

— Чачакъ, сора сен къызынга улху бла джол из-лейсе, не? Школда орунла кишиге да сатылмайдыла,

билими болгъан киреди, болмагъан да къалады! Энди аны билмеймисе? Чачакъ къыйналыб, кёлкълалды болуб баш алыргъа кюрешиди:

— Джууугъуну, тенгини арасында алгъан-берген адетни мен чыгъармагъанма... мен бергеними кишиден урлаб да алмагъанма... ол мени кесими къол къыйынымды.

Юй бийче ашыгъыш сорду:

— Чачакъ, сен ишлемейсе сора, къол къыйынынг къайда?

— Къачан да мен кесими къара ишге урмагъанма... ансыз да джашайбыз... джашай билгеннге мадар кёбдо... Хаджибек сабыр, къатыракъ айтды:

— Чачакъ, мен сеннге болушаллыкъ тюлме... улху бла да бедишлик болма... Бу сабийни да бузма, аны тышында да мен энди медшколада директор тюлме... Мен андан чыккъанлы ма беш-алты кюн болду.

— Оу, алай деген неди? Джокъду, ахырысы мени ырысхым! Сора андан бери аны айтмай нек тураса да?

Чачакъ ичинден „была манга болушургъа суймей, бош баш джуудура тура кёреме“, — деди.

Чачакъ чибинлеб, сермеб газет чырмауун да, бал челегин да алыб, чартлаб орамгъа чыккъды, Хаджибекланы ачы-ачы къаргъады. „Бизни мыдах этдинг, бу джарлы баланы джылатдынг, джылаулукъ болсун юйюнг башынг да, таш джюрек итле. Тыбырынг къуруб, былай тюр болуб кёрейим.“ Облздравгъа бир барайым, ким билсин, аны тамадасы сёзюмю ангыласа уа!

Чачакъ мурулдаб, кеси аллына оноу эте баргъанлай, аллына бир семиз къатын тюеб, сорду:

— Айыб этмегиз, облздравны тамадасы юйюнде-миди?

— Да мен аны ким эсе да танымайма! Облздрав деб кимге айтаса?

— Къалай танымайса, сиз Хаджибекледен чыкъ-гъаныгъызыны мен кёрдюм да, энди аны менден неге джашырасыз?

— Нек джашырама, керти да мен Хаджибеклеге барыб келеме, алай а облздравны тамадасын кёрмедим.

— Билмеймисе сора, Хаджибек энди облздравны тамадасы болуб ишлейди! „Эй, тюз хапар билмей, мен дунияны бокълаб айлана кёреме“,—деб эки эрнин къабды. „Ишими джюрюте билмей, эки эшигим джабылыб, къармалыб къалдым да... „Ташны ата билмеген башына урур“ деб халкъ билиб айта кёреме. Тентек болуб, не этерин да билмей, ачыудан джюреги джарыла, Чачакъ автобус таба айланды. Кеч эте юйюне джыйылды.

Экинчи кюн ашхамда ийнек ферманы тамадасы Локъман алашасын джортдуруб келиб Чачакъгъа тау-уш этди. Къатыны-эри да бирден чыкъдыла. Къатын таныб анга хыны этди:

— Къайдады Алтын? Былай кечге нек къойдугъуз?

— Да, энди Алтынны мен кесиме фермагъа джарашдырдым.

— Оу, алай деген неди? Тели сабийни сиз иги терилте билесиз! Алтынны къоюб фермагъа ол кесинги дыммызынги бир джиберсенг а! Чачакъ бир джанына бурулуб эрине къадалды.

— Ишек джокъду, сени заранынгды бу, чаб буса-

гъат колхоз тамадагъа, ол сабийни бери юйюне джыйы-
лырча эт.

Локъман ишни болумун ангылатды:

— Неле дейсе, ха, кесинги къолунг бир ишге тий-
мей, былай бош болуб айланаса. Алтын къар болубму
эририкди. Ишлеген къаладжюк тот болмаз деб эшит-
мегенмисе? Алтын кеси фермагъа джарашдырыгъыз
деб тилеб, правленнге джазыб къагъыт бергенди!

Чачакъ къызына джанды:

— Энди анга къара! Ас-то-о!.. Манга сормай мени
оноуумдан чыгъыб... кёремисе энди аны?

Локъман ашыкъдырды: „Къой бу ууакъ къайгъы-
нгы, Алтын джюн джаулукъ дегенди, бери чыгъар,
ашыгъама, фермагъа барама!“ Алтынны атасы чыгъарыб
джюн джаулукъну Локъманнга узатды, Локъман аны
артмагъына салыб, алашасын къамчилеб эрлей орам-
дан ташайды.

Сын таш

1942 джыл августну арасында бир мотопехота фашист дивизия Къарачай ёзенлеге кирди. Аны ызындан да Италиядан келген таулада джюрюучю дивизия да айланды. Фашистле халкъгъа артыкълыкъ, зорлукъ джетдирдиле, дуняны тоноуладыла, ач бёрюлеча, тёрт джанларын джаладыла. Ол кюнледе Къарачайда таш агъач да джылады...

* * *

1942 джыл августну ахырында бир чууакъ кюн эртденбла эртде бир легкой машина Курорт Тебердиден чыгыб аууш таба таугъа айланды.

Бу Теберди ёзен кеси ёмюрюнде кёб затны кёргенди, кёб затны сынагъанды. Бурун былайда алаңла джашагъандыла. Аладан кългъан кёб шыякы барды. Ол бу ёзен бла Тау артына уллу сатыу-алыу да джюрюгендиле.

Теберди бийлик, зорлукъ сынар ючюн да кълмагъанды, джер-суу амалтын былайда байла-бийле кёб кере кълан кълзауатла этгендиле. Онсегизинчи ёмюрде Джамагъатда кълрачайлыла джашагъандыла, анда кешенеле кълбырла да аладан кългъланладыла, ол элни хапарын Лермонтов „Хаджи-Абрек“ деген поэмасында суратлайды.

„Бу Теберди деген сёз кълайдан чыкългълан болур экен?“—деб, мен кёб кере сагълыш этдим. Кюреше кетиб эм артында мен анга эски китаблада джууаб да табдым. Бурун Кълрачай меджисуулукълда джашагъланды: халкъл хар бир затны кесини энчи бир аллахы барды деб умут этгенди. Ол заманда кълрачайлыланы талай аллахлары болгъланды:—Апсаты—кийиклени аллахы, Дауле—джерни аллахы, Тейри—кёкню аллахы д. а. к. „Тейри урсун“ деб халкълда бюгюн да сёз джюрюйдю. Теберди деген сёз, Тейри берди деген сёзден чыкългъланды.

...Полковник Шлифен таугъл бек уллу ашыгълады, машина айланч-буйланч джерледе да тыйылмай мукълут болуб барады. Полковник да, машинаны артында олтургълан майор да сескеклениб тёрт джанларына джити-джити кълрайдыла. Бара-барыб бир кълалын зыгытха киргенлей, огълары джанларындан, кълара кълаядан, бир

гюрюлдеген таууш чыккыды. Абычар илгениб герохун чыгъара, шоферге ашыггыш буйрукъ берди:

— Тохда-тохда, къан джауду... Джунчуб шофер машинаны кысха тохдаталмады; машина чархлары бла мылы зыгытны сибире барыб терек тюбюнде та-мыргъа тирелиб тохдады. Майор машинадан чыгъаргъа тебингенлей, полковник хыны буйрукъ берди:

— Тохда, кымылдама, кесинги лемча болгъанынгы танытаса!—Бары да кзуу-шуу болуб кзулакъ салыб тынгылайдыла, ёзен суу шууулдагъандан ары башха таууш чыкмады. Шофер Къара Къая таба къараб, кёл джапыра, аз ышарыб шош айтды:

— Бизде Румынияда тамам ма быллай таула бардыла, тауда таш ычхынган адетди, кийиклени зараны бла ол Къара Къаядан бир таш ычхынган болур эди.

Майор къайггылы болуб сёз кшошду:

— Огъай, бош айтаса, бу таууш таш тёнгереннге ушамайды, не эсе да таууш башха зат болду! Былай темир темирге тийгеннге ушайды.

— Да не болду эсе да сау-саламат кзутулдукъ шойду да,—деб шофер кёл берди.

Бары да къая таба сынаб джити-джити къарадыла, алай а джукъ кёрмедиле. Шофер айтхан терс-тюз эсе да, киши даулашыб кюрешмеди.

Шлифенни буйругуу бла шофер машинаны тебретди.

Майор кюркзуулу хапар айтды!

— Джюйюсхан Шлифен, кесигиз биле болурсуз, тюнене Наратлы ёзенден келген аскерчилеге тюбедим, ала партизанладан бек уллу тарыккыдыла.

„Кече къой, кюндюз да джюрюелмей тохдагъанбыз“,—дедиле. „Бу ёзенде бизни аскерибиз кёбдю, былайда партизан къайгъы да алай уллу болмаз! Не?“

Уллу кёллю Шлифен махданды:

— Мен бери джангы келген заманда, бу ёзенде партизан кёб эди. Билесиз, 15 августда бизни аскерле-рибизни алларына туруб Гоначхырда уруш ачхан „Мститель“ деген партизан отряд болду. Ол заманда кесим да былайда болмадым. Ол отрядны зараны бол-маса, бюгюн биз Клухор аууш бла Согъумгъа ауарыкъ эдик. Ол отряд Морх ёзенде кюрешген хапары барды.

Бюгюн ала айтханнга кёре, Морхда, Архызда, Лабада партизан кюч уллуду... Генерал ары аскерле къурай айланады... Генерал меннге гурушха этиб сёлешди: таулулагъа субай сёлешиб кесигизге илешдиригиз деген буйругъуму бузасыз, аскерлеринг тоноу этедиле, алай этиб чегетлени, чауулланы партизандан толтуруб къоясыз,—деди...

Ачыкъ айтсам, тоноу этмеген солдатны солдатлыгъы джокъду... Тоноу этмеген солдатны мен солдатха да тергемейме. Къазауатны тутуругъу тонаучу солдатды. Сен солдатха „тона“ де да эркинлик бер, ол башха болмай кириш къаяны чачыб чыгъар.

Мен Къарачайны, да Черкесни да сынаб бошагъан-ма, ариулукъ бла киши алагъа сёз ангылаталлыкъ тюлдю, былай герохну мангылайына тиремей, алада сёз ангылар адам джокъду! Биз былайгъа келген кесекни ичинде къаллай бир аскерибиз къырылды...

Бу таулада хар бир тюкгюч, хар бир таш бизни марлаб, былай къара ышаннга салыб турады.

Майор полковникден кёл алыр мурат бла джарыкъ айтды:

— Джюйюсхан полковник, сиз ол партизанланы юйдегилерин тюргеге къуйгъаныгъызны бир иги этдигиз... Энди ала чегетден чыгъарла, сабийлерин тюргеге тыгъыб кеслери чегетге кириб турмазла.

— Да турсунла алай, мен ашыкъмайма, Клухор аууш бла аууб Согъумну бир алайым ансы, мен ала ны чегетлерин башларын да кюйдюрюб, былай къара мукъут этиб къоярма да.

Бара-барыб къалын наз чегетде бир аман къая таргъа кирдиле, алларына эшекни да сюрюб, бир къарт къарачайлы чыкъды, машина къысха тохдагъанлай, полковник силкиниб, башын машинагъа таркъ деб урду, къоллары бла башын тутуб отча джанды:

— Уйт, къара тогуз... ол эшекни ары джардан нек чортлатмадынг? Къарачай эшекни менден багъалымы кёресе? Бу къара эшек да, сен да туугъан къарнашла болурсуз...! Тели какчы румын... Сизден эсли адам ёмюрде да чыкъмаз! Абычар да джана, биягъы шофер машинаны къыздырды. Кёб да бармай, экисуу арасына чыкъдыла. экисуу арасыны тюз тегереги кымыжа кийик чегет: ёзен башлада, дорбунлада кысты-кысты атылыб къалын кюртле, ёзен ичинде, ёзен бетледе агъач къалын: субай назла, нызыла, наратла, ёзен ауузунда да наз, нызы къалын, джайылтма джохарла да, къайын да кёб.

Экисууарасында эки тар ёзенни шоркъа, чокъракъ суулары бир бирлерине къошулуб джюк арбаны чё-мелтиб элтирча боладыла. Кириш къаялада ийлене келиб кенг ёзеннге чыкыгъанына кууаныб суу да былайда бир кесек рахат болады. „Кимге игилигим джукъ-сун экен“ дегенча элле таба ашыгъады. Экисууарасында таугъа эки джол айырылады: бири Клухор ауушха, бири да Алибек тала таба. Клухор ауушха джол айланган джерде бир аман къая тар, кёб болмай бу тарны партизанла чачыб ауушха джол кесген эдиле, алайда Гоначхыр кёпюрюнде динамит салыб чачхан эдиле.

Фашистле Гоначхыр ёзен бла Клухор ауушха, Алибек тала бла да Схауат ауушха чабаргъа ашыгъадыла. Ол иннет бла экисууарасында ауушлагъа дженгил джол ачаргъа дыгалас этиб кюрешедиле. Алайгъа „Эдельвейс“ деген дивизияны кёб аскерин джыйгъандыла, Аскер экисууарасында къара зыгытха джарашханды. Немча абычарла да алайда туура базаны омакъ юлеринде бий болгъандыла.

Алайда джол ишлегенледе талай къарачай бар, аланы асламысы акъсакъал къартла, къатынла, ала бла бирге талай орусла да бар. Фашистле герохлаарын юслерине тутуб, солутмай, халкъгъа кече-кюн да аяусуз ишлетедиле.

Халкъны ичинде балалары Совет Аскерде, къазауатда айланган адам кёб. Кемисхан да, „Джангыз баламы была къабхандыла, къабылсынла алай, мурдар итле“ деб фашистлени къаргъышлайды. Халкъны межамы

джокъду, ала терек тюблеринде, таш джанларында джашайдыла.

Машина джырылдаб келиб, Экисуу-Арасында уллу таш къалауланы къатында тохдады. Алайда солдат да, машина да толу. Полковник машинадан тюшюб, тёрт джанына бёрюча къарай, джол ишлегенле таба бурулду. Майоргъа да „Бар, терк бол, хайда, солдат табылгъанны бери джолгъа сюр, Клухор ауушха бюгече джол ачылмай мадар джокъду... Совет аскер ауушха кючню уллу салыб къояды“.

Махданчакъ абычар, гёбел санларын акъырын кымылдата, бюсюреусюз атлай да ташха абына баргъанлай, аны аллына чартлаб бир обер-лейтенант чыкъды. Черс бериб, саламлашыб болумун къысха айтды.

— Джюйюсхан полковник! Ауушха джол иги ишлениб барады, дуня рахатды...

Кенгбурун тешиклеринден папирос тютюнню къалын чыгъара, полковник сорду:

— Мен кетгенли иш алай аз нек къорагъанды?

— Джюйюсхан, иш кёбдю, адам азды!

Майна талай солдат, аланы юсуне талай таулу, ненча таулу барды?

— Бир къыркъ чакълы боладыла?

— Сора андан къалгъан таулула къайдадыла да?

— Кече къачхандыла, бу къара зыгытха сингселе, табмайбыз... ызларындан джетиб бир экисин да къакъгъанбыз...

— Энди ол эшеклеге къарачы,—деб полковник тиш къысды...

— Да сора былэгъа кючлю къарауул нек салмай-сыз да?

— Салыб да кюрешебиз, алай а тыялмайбыз...

— Бу телиле былай акъырын нек къымылдайдыла? Алайда талай адам да терек салкъыннга кириб нек турады? Была бери курортхамы келгендиле?

Обер-лейтенант къадалыб баш алыргъа кюрешди:

Джюйюсхан полковник, ментаулуланы ишге сюрюючюн къоймайма! Кече кюн да сюреме! Ол штабдан келген буйрукъгъа кёре, таулуланы ариу сёз бла кесиме джагъыб да кюрешеме, талай таулу джаш бла да джыгыра болгъанма, артыкъсыз да ол Джандар деген бла. Ол адам бек кючлю ишлейди, айтхан сёзюмю да джерге тюшюрмейдн. Джандар таулу болса да биллими адамды, немец джазыучуланы китабларындан мен билмеген хапарла айтады, шахмат ойнай да биледи... Бизге иги ишлер дегенме да бир шок да бергенме... ол кеси да уучуду... Уугъа деб тилесе, тыймайма... джибереме... Ол тауда айланыб бизге къысха къысха тишликлик келтире турады... унутхан этгенсе, ансы сен аны кёргенсе... ол санга кийик тери берген джаш...

— А, а, ол а эсимдеди, хо, хо! Ол таугъа алай къысха нек джюрюй болур дейсе? Партизанла бла тахта болур да?

— Эшта-эшта, былайда партизан джокъду сора.

Экиси да джол ишлеген халкъгъа бардыла. „Майна Джандар, ол кёк чебгенли“,—деб лейтенант анга

джашны кенгден танытды. Экиси да халкъны къатына бардыла. Джандар аланы алларына келиб саламлашды. Полковник ышарыб анга джумушакъ айтды:

— Лейтенант сени бек махдайды, сау бол... Бизге бир игилик этген адамгъа биз он къат къайтаргъан адетибиз барды... Кюреш, бир да къоркъма, мен сени къууандырмай къоймам. Ангылаб къал, иги болушсанг, иги саугъачыкъла да берирме.

Джандар таукел айтды:

— Джюйюсхан полковник, сау болугъуз, кюрешебиз! Джюйюсхан полковник, кечигиз, халкъны сизден бир тилеги барды... эркинлик берсегиз, бир-эки адам барыб элден азыкъ алыб келир эдиле... халкъ бек ачды...

— Заман джокъду... былайда иш кѣбдю, заман азды... Ол таулула алайгъа нек джопбу болгъандыла? Ала бери курортхамы келгендиле, не?

Лейтенант кесин къатдырыб къысха ангылатды;

— Бюгече профессор Смирнов ауушду...

— Бизни госпиталда ишлерге унамагъан? Совет властны заманында Тебердиде санаторийде врач болуб тургъан? Не?

— Хо, хо, ма ол...

— Да андан бери къобмасын!

Джандар кесин къатдырыб халкъны тилегин айтды;

— Джюйюсхан полковник, докторну ёлюгюн Тебердиге, юйдегисине, элтирге эркинлик деб халкъ тилейди.

— Ха, ха, бу ёзен джандетди-джандет! Былайда, бу ёзенде къалыргъа табса, анга не керекди? Джандар, сизни таулула алай рахат нек къымылдайдыла?

— Да, чурум кёбдю, айтдым да, халкъ ичлыкъ кёргенни тышында да динамит табылмайды, сау кюнню сакъладыкъ!

— Бу динамит джокъду деген хапар да неди деб полковник лейтенантха къадалды.

— Тюнене кече динамитибизге от салыб джандыргъандыла..!

— Алай деген неди, сыхыр тонгуз? Сора сен былайда не ишлеб тураса да? Хатачыланы тутханмыса?

— Огъай, излеб кюрешебиз, ыз табылмайды!

— Сизни таулуладан заран джетген болурму?—деб полковник Джандаргъа хыны къарады.

— Эшта-эшта, алай къалай айтасыз? Ачыкъ айттайым, таулуланы мен билмеген ишлери джокъду...

Ала тюз иннетли халал миллетдиле... „Миллет борчубузну толтурабыз“,—деб, къан-джан аямай къадалыб кюрешедиле... Аланы иннетлери ма бу чокъуракъ суудан кирсизди...

— Да болсун, сора,—деб полковник папирокъ къабындырыб базыкъ бойнундан саркъгъан терин дупбуш къолу бла сюрте,—халкъны бери манга джый,—„деб лейтенантха буйрукъ берди. Ол „Эй, бери,—деб таууш этди. „Арабий, бу абычар не айта болур“ деб халкъ эрлай алайгъа джыйылды. Полковник сёз къозгъай келиб, къызыб башлады:

— Биз Германиядан бери Кавказгъа къуру кесибиз ючюн деб келмегенбиз, ма сизни ючюн келгенбиз. Сиз энтда аны ангыламагъанмысыз? Лемчала чууутлуланы къырдыла деб да бош айтадыла... Ол ётюрюкдю... Мени кесими бийчем да чууут къатынды... „Ма, ийнанмай эсегиз“,—деб бир семиз къатынны суратын хурджунундан чыгъарыб халкъ таба тутду...

— Мен ачыкъ айтайым сизге... биз таулуланы айырыб бек сюебиз, сизнича джигит миллетни сюймеген да болурму?

Кёресиз, биз сизге къаллай бир игилик этгенбиз: сизни колхозладан къутхардыкъ,.. башыгъызгъа бош этдик, энди, хайда, ишлегиз башыгъызгъа! Къысха айтыргъа, биз сизни ючюн, сизни амалтын кёб къан тёкдюк... Мындан ары да, кесигиз кёрюсюз, биз сизге кёб игиликле этерикбиз... Германиядан кёб джарагъан зат келликди. Энди сиз къадалыб ишлеб бизге борчугъузну нек къайтармайсыз? Энди кёб да бармай къазуат бошаллыкъды. Тюнене бизни аскерибиз Бакуну, Махач-Къаланы алды.

Къубабет халкъ къымсыз болуб тыныглады. Арлакъда ташха таяныб тургъан бир къарамыйыкъ нёгерине шыбырдаб:

— Алан, бу тели Баку-Маку деб нелени гырылдайды? Хызыр, бизни радио фашистлени Терк бойнунда аллары кесилиб тургъан хапарны айтды да?

— Къой, итни алай юрге, аланы тюблери-башлары да чий ётюрюкдю; энди биз аны сынадыкъ.

— Энди не оноу? Къалайды умутугъуз?—деб полковник халкъгъа къараб тынгылады.

Бир саудюгер джаш сормагъанлай сёз башлады:

— Полковник джолдаш!

— Не джолдаш хапар айтаса, сылхыр, былайда джолдаш-молдаш болмагъанын билмеймисе?

— Кеч, джангылдыкъ,—деб саудюгер джаш сёзюн джангыдан башлады:

— Бу чегетни былай бирден къырыб машинала бла ташыб барадыла. Неме, былай бирден къырмай, былай бир сайлаб кесерча бир оноу нек болмайды? Полковник лейтенант бла сёзге болуб айтылгъан сёзню ангыламай къайтарыб сорду: „Эй, джаш сен неле дейсе? „Халкъ артындан бир джаш да сёз къошду: „Агъачны сайлаб кесиу“,—дейди. А-а, да, аны манга неге сорасыз? Германиягъа джарамазлыкъ агъачны биз кесиб къыйналмайбыз да“.

Саудюгер джаш дагъыда кесин тыялмай:

— Да бу къадырла да агъач къабукъ къоймадыла... къайын, бусакъ чегетле кымыжа болдула да къалдыла! Полковник ачыуланды:

— Не къабукъла хапар айтаса сен? Сени ючюн къан тегюб айланган аскерден терек къабукъному кызгъанаса?

Болду энди гырылдагъаныгъыз! Хайда, терк ишге киригиз! Бюгече ауушха джол ачылыргъа керекди!

Полковник да, лейтенант да ызларына бурулдула, мыдах халкъ да иш таба айланды.

Кемисхан берчли къолу бла джукъа бетин сылай, Биргесине баргъан къатынлагъа айтды:

— Акыз, ол адамны чууутлуланы юсюнден ол алдагъанын кёрдюгюзмю? Фашистле кимге къалай къарагъанларына биз уста болуб бошагъанбыз. Ах, мен ол джарлы Сараны энтда унутуб болалмайма, бир ашхы адам эди... лемчала джангы келген заманда бизни элде чууутлула джер-джерге къачдыла, къарачайлыла бугъундурдула, сакъладыла... Алай а, не келсин, бир къауум чууутлу кесин алдатды... Ма бюгюнча бизни элге бир абчар келиб, „Чууутлула бош къачыб, бугъунуб айланмасынла! Аланы сюрген киши джокъду! Чууутлула инджилмесинле, букъгъан джерлеринден чыкъсала, мен алагъа иги иш да табарыкъма. Къоркъмасынла, кереклиси болгъан чууутлу келсин, мен эртденбла сакълаб турлукъма,—деди.

— Бармагъыз, хатагъа къаласыз,—деб, мен тилеб кюрешдим. Алай а тохдамадыла Сара да, аны бир нёгери да эртденбла ол лемча абчаргъа кетдиле. Ол кюн юйге къайтмадыла, барыбыз да къайгъылы болдукъ, экинчи кюн тар къулакъда аланы къанларына боялыб тургъанлай табдыла... Ой, ды-ды, ды-ды, бу ит лемчала тамам адам къандан тоймагъан бирледиле, быладан аман иннетли сау дунияда адам болмаз...

Дагъыда бир чырайлы къатын да ол нёгери айтханны бегитди:

— Кепбе керти айтаса, мен да сынагъанма аланы, „Большевик“—деб большевик болмагъан простой

адамларыбызны да тутуб, кырыб барадыла, тюзю, ала чууутлуланы да кёрюб болмайдыла.

Чууутлуланы ол наз кёулакъда кырылгъан хапарларын эшитген болурса?

— Эшитгенбиз эшитмей а, аны эшитмеген ким барды. Акъыз, мен ол артыкълыкъны, зорлукъну кёлтюрюб болмайма, аланы кеслерине кябыр кяздыргъандыла... аны эслегендиле да, хариб, былай танг аласында къачхандыла чегетге. Алай а не келсин, шоккладан юслерине дырылдатхандыла да, киши да кёутулмагъанды.

* * *

Лейтенант: „Ашарыкъ хазыр болгъанды“ —, деб полковникни чакъырды. Экиси да кухня таба айландыла. Бара-барыб, полковник бир къара ташны алыб, аны кёолунда тобча айландыра, айтды.

— Эй, мынга бир къара... мында болмагъан байлыкъ джокъду... алтын... кюмюш... къоргъашын... Таулагъа къараб ол дагъыда:

— Эй, бу тауланы байлыкълары уллуду... бизни фюрер былагъа аз кёууанмайды?

Ала алай эте тургъанлай, сууу ары джанындан дыр, дыр деб автомат атылгъан тауушла келдиле.

— Бу не къайгъыды?—деб полковник сескекленди.—„Хата джокъду, бизни аскерчиледиле, ол биягъы бууланы сюре болурла!“ Билесиз бу джерле Совет властны заманында сакъланыб, заповедник болуб тургъандыла. Былайда тюрлю-гюрлю кийик джаныуарла да кёбдю.

Биз сизге буу тишлик да этгенбиз... ой, ол бир да бир аламат кёреме...

Дыр-дыр деб автоматла джангыдан дагъыда атылдыла, къалын зыгытдан эки буу чартлаб суу джагъаны ёрге тау таба секирдиле. Аланы ызларындан да талай лемча солдат чыкъды. Бууланы бири тентирей барыб къырдышха сойланды, бири да мукъут болуб къалын чегетге сингди. Олсагъат юч совет стрелитель тау артындан чыкъдыла. Лемча солдатла чочхалача чауулагъа къачдыла, гёбел санларын тириктиб чауул таба полковник да чынгады.. Лейтенант ызындан джетиб аны джюрегин джапырды:

— Джюйюсхан полковник, къоркъмагъыз, совет самолётла бу ёзеннге окъ-тоб атмайдыла, бу заповедникни джануарларын, чегетни сакълаб эте болурла дейме!

— Тохда, ала энтда бери, ызларына, къайтыргъа умут этедиле, не? Дунияда Совет Аскерни командирлеринден тели адам болмаз... Энтда ала бери къайтыргъа умут этедиле, ха-ха-ха!

Ол кече лемча солдатла юслерине ёрге туруб, халкъгъа алайда къаты, кемсиз ишлетдиле... Тарда да, кёпюрде да басыныб лемча солдатла да ишледиле.

Тарда Къара-Къая „тарх-тарх“ деб къысха-къысха атылды. Ёзен ауузун от тютюн ийис кючледи. Ол кече алайгъа кёб аскер да, къазауат техника да джыйылды... Чегет тала солдатдан, машинадан толду, танг аласына уллу тар ариуланды, Гоначхыр кёпюр да бит-

ди. Уллу тарда эмегенча сойланыб джангыз бир уллу таш кьалды.

Полковник да, лейтенант да алайгъа, таш кьатына келдиле...

— Къаягъа тешик айырычу таулуладан экисин бери чакъыр деб полковник буйрукъ берди. Лейтенант эрлай эки къарачайлыны чакъырыб келди. Полковник ташда бармагъы бла кёргюзюб:

— Ма, былайдан, ма былайдан, эрлей эки тешик айырыгъыз—деб хыны буйрукъ берди.

Терк этигиз, болджалыгъыз 15 минут, алай болмаса да сизни бой нугъуз ма былай „тыркъ“ деб бармагъы бла кесини тылы бойнун сылады.

Полковник къууаныб джарыкъ селешди:

— Да, энди не сёз, Клухор ауушха джол ачылды..! „Муну ючюн меннге бир орден берселе“,—деб ичинден сагъыш этди.

Полковник къууанч хапарын бардырды:

— Энди бизге тыйгъыч кьалмады, тау артына джол ачылды, тамбла биз ингирибиз Согъумгъа кирибиз...

— Джюйюсхан,—деди лейтенант,—аууш Совет Аскерни кьолундады... Ауушну алгъан да алай тынч болурму?

Полковник ачуланды:

— Мен сени эртдеден бери таныйма, сен кьатын кёллю кыызбай адамса... Сора, ауушда мени тыяр не кюч барды? Совет Аскерде энди кюч кьалмагъанды. Мени аскерими аллын тыярча къарыу алада джокъду. ...Мени бу къая киришле тыядыла ансы, мени аллымы

тыяр кюч ауушда джокъду. Былайдан ары бир ычхы-найым ансы, бойнумады, мени киши ауушда тыйса! Башха болмай, мен аланы бир сагъатны ичинде кюйдюрюб, къара мыдых этиб къоярма..

Таулула къадалыб ташда эки терен тешик айырдыла, лемча солдатла джетиб аны от салыб къабындырдыла. Алайда халкъ ташха, агъачха джанлады. Бир кесекден таш тарх-турх деб атылыб бурху-чурху болду. От тютюнню да тау аяз ёзен таба сюрдю.. Халкъ къадалыб алайын эрлей ариулады. Клухор ауушха джол ачыкъ болду. Лемчала къууанч тыбырлы болдула, тангны бурну да къарады. Полковник штабха барыб „Клухор ауушха атланыгъыз“,—деб аскерине буйрукъ берди.

Аскер къозгъалды, солдатла ары-бери чабдыла. машинала гюрюлдедиле. Аскер Клухор ауушха атланды.

Машинала, тобла гюрюлдеб къая таргъа кирдиле. Ол сагъат алайда бир сейир зат болду: тарны башында кириш къая дуняны гюрюлдетиб беш кере аылды, къара чауул къуюлуб тарда джолну басды, тар чыпчыкъ ётмезлей болду. Талай машина чауул тубюнде къалды, талай машина да солдатлары бла къаядан суугъа чёмелдиле. Гоначхыр кёпюр да атылыб бускак-бускак болуб джанды... Джаны сау къалгъан фашистле да къачыб, чочхалача чауулгъа сингдиле. Полковник бу пелах ишге кюйюб, „тарс“ деб атылырлай болду. Не этерге билмей, тентиреб иги кесекни турду. Арлакъда бир къарачайлыны ышара тургъанын эслеб, чабыб барыб анга къадалды:

— Эшек! Къара эшек! Не къууанчынг барды былайда?—Полковник герохун анга айландырыб къутургъан итча къарады:—Айт бусагъатдан, кимди бизге бу пелакны салгъан?—деб ауур къолу бла джашны боюн джигинден къакъды. Джаш иги тентиреди, алай а аякъ тиреб джыгъылмады. Таулу кызыб:

— Бир да аяма, не этеллик эсенг да, бизбиз, бу тауланы иеси, сиз тюлсюз, бизбиз!—деди.

„Ма сора!“—деб полковник герохну сампалындан тартды, герох „тарх“ деб атылгъанлай джашны „адам ашаучула“ деген тауушу да кяны зангырдатды.

Олсагъат тарны тѣбен джанында чегетде автоматла, гранатла кызыу-кызыу атылдыла, бир пулемет да тар башын дыр-дыр деб тири-тири чакъды. „Ура!“—деб партизанла фашистлени артларындан чабдыла.

Полковник Шлифен да Согъумну татлы кишмишин да унутуб джан къайгъылы болду. Гѣбел санларына тер уруб бутлары кыйылды, джаулу джюреги люулюу этиб, кишдик кѣзлери алас-булас этдиле, башы къайгъылы болуб чауул таба секирди. Къая чачыб Согъумгъа ачалмазлыгъын да билди. Узакъ бармай, аллында лемчалагъа автоматны гюрюлдете тургъан бир адамны сыртын эследи. Сынаб къараса, ол Джандар. „Эй, мени алдаб, мангъа бу къара пелакны салгъан сен кѣреме, бусагъат мен сени къара къанынга бояйым да деб тиш кысыды. Ташдан-ташха кысыла Джандаргъа джууукъ барды, джаш граната быргъаргъа кызыб полковникни эслемеди. Полковник Джандарны сыртын

ышаннга салыб сампалдан тартды, герох „тарх-тарх“ деб эки кере атылды, олсагыат алайгъа чартлаб эки-юч нёгери бла партизан отрядны командири Назир чыкъды. Абчарны тюбге басыб, эрлей къолун-аягъын байлаб таш джанына сойландырдыла. Партизан отрядны командири Джандарны башын тобугъуна салыб къайгылы айтды:

— Джандар, о Джандар! Бери кёз ач, марджа! Джандар!.. бери бир кёз ач, менме мен. Джандар кёз ачалмады. Назирни юсю къызыл ала къан болду, Ауур джаралы Джандар кёз ачмагъанлай, сёзлени бир бирлеринден юзюб „Дорбунда шкок от“, деди. Аны бу сёзлерин Назир ангылады. Бир кесекден Назир Джандарны башын джерге сала:

— Джандан татлы Джандар тенгибиз, сен кёб джигит ишле этдинг, Ата джуртунг ючюн джан бердинг, биз сени ёмюрде да унутмазбыз,—деб автоматын кесине къысды.

БАШЛАРЫ

Ирки кёзю	3
Тебсеген кьоллукъ	8
Джудузчукъ	13
Наныкъда	25
Алтын джюзюк	33
Улакъчыкъ	41
Мамурач	48
Джай кьошда	56
Чачакъ	74
Сын таш	91

*ЛАЙПАНОВ
ХАМИД ОРАЗОВИЧ*

ЗВЕЗДОЧКА

РАССКАЗЫ

Для среднего и старшего
школьного возраста

На карачаевском языке

Редактор Н. М. Кагиева
Художественный
редактор Д. Х. Кубанов.
Технический
редактор Г. М. Потькалова.
Корректор Р. А. Гочияева.

Сдано в набор 22-X-1964 г.
Подписано к печати 16-VI-1965 г.
Формат 70x108 ¹/₃₂. Физ. п. л. 3,5.
Усл. печ. л. 4,7. Уч-изд.л. 3,97.
ВУ 21648. Заказ 4431.
Тираж 1000 экз. Цена 22 коп.

Ставропольское
книжное издательство.
Черкесская типография,
г. Черкесск,
Комсомольская, 31.

Багъасы 22 кап.

**СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК
1965**